

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

20e JAARGANG NR. 8

1979

Inhoud

G. DE BRUIN, Johan de Witt en zijn Amerikaanse biograaf	341
M.J. TEN BERGE, Hella Haasse en de Historische Roman, een verkenning . . .	348
LITERATUURBERICHTEN	353
SECTIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES EN BASISCHOLEN	364
MEDEDELINGEN	365
BOEKBESPREKINGEN	366

ABONNEMENTEN. Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar f 60,—. Docenten geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam. Leden van de VGN ontvangen Kleio gratis.

Wij maken de leden er attent op, dat vanaf heden de ledenadministratie van onze vereniging nog uitsluitend schriftelijk benaderd kan worden op het volgende adres: Administratie V.G.N. Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam.

LOSSE NUMMERS van Kleio kosten f 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *voorzitter*, Maasstraat 72A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.

DRS. FR. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.

DRS. G.J. SLOOTWEG,

J. HARDERWIJK,

DRS. P. VAN HEES,

DR. S.Y.A. VELLENGA,

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK.

Johan de Witt en zijn Amerikaanse biograaf*

Herbert H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672*. Princeton University Press, Princeton 1978. Prijs \$ 40.00.

Eindelijk is dan toch het reeds jarenlang aangekondigde boek van Rowen over De Witt verschenen. Na de in veel opzichten magistrale studie van Den Tex over Oldenbarnevelt en het verschillende wensen onvervuld latende drieluik van Poelhekke over Frederik Hendrik ziet daarmee in een kort tijdsbestek de derde omvangrijke biografie over een van de vooraanstaande Nederlandse staatslieden uit de "Gouden Eeuw" het licht. Natuurlijk valt het te betreuren dat De Witt en niet Maurits, Fagel of Heinsius het onderwerp ervan uitmaakt, daar we over het laatstgenoemde drietal uitermate gebrekkelijk geïnformeerd zijn, terwijl we voor De Witt en zijn tijd beschikken over een vrij groot aantal goede studies. Om te beginnen de biografie van Japikse¹. Ofschoon deze zich evenals zijn leermeester Fruin onvoldoende kon losmaken van zijn eigen tijd en zijn persoonlijke vooroordelen en het vermogen zich werkelijk in de 17e eeuw te verplaatsen miste, bezit zijn boek zonder enige twijfel vele kwaliteiten, die naar het mij voorkomt de laatste jaren soms nogal miskend worden. De feiten ervan, die vooral het structurele kader betroffen, zijn sindsdien voortreffelijk ondervangen door een aantal belangrijke bijdragen, waarbij ik met name op die van Huizinga, Geyl, Oudendijk, Roorda, Boogman, Franken en Smit wil wijzen, terwijl ook het reeds in 1888 verschenen fundamentele artikel van Naber ondanks diens overschatting van de invloed van De Witt niet onvermeld mag blijven². In wisselwerking met de brieven van De Witt zelf (vooral de 20e-eeuwse uitgave) is het op deze wijze voor ieder mogelijk zich in korte tijd een duidelijk beeld van De Witt en zijn tijd te verwerven. Een goede synthese ontbreekt echter en als zodanig bestaat er onmiskenbaar behoefte aan een nieuwe biografie over De Witt, zeker in het buitenland, waar belegen boeken als die van Geddes en Lefèvre-Pontalis nog steeds leesvoer vormen en aan de Duitse editie van Japikse's biografie weinig aandacht geschonken is.

Het mag voor de Nederlandse historische wereld lichtelijk gênant genoemd worden dat ook deze nieuwe poging tot synthese alweer van buitenlandse herkomst is. Alle overzichtswerken over de Republiek schijnen de laatste jaren uit de Engelstalige hoek te moeten komen, al staan zij dan niet alle op hetzelfde hoge peil. Aan de lijst met namen als die van Boxer, Wilson, Haley, Price, De Vries, Parker en Schama kan nu die van Rowen toegevoegd worden. Deze Amerikaanse hoogleraar aan Rutgers University was door zijn boek en bronnenuitgave over het gezantschap van De Pomponne

(1669-1671) en door verschillende artikelen en lezingen allang geen onbekende meer in Nederland en produceert nu met deze biografie het werk dat zonder twijfel als zijn magnum opus bedoeld is.

In het bestek van niet minder dan 900 bladzijden wordt hierin getracht een welhaast uitputtende beschrijving te geven van het doen en laten van De Witt, vooral op politiek en diplomatiek terrein, al worden eveneens zijn activiteiten op het gebied van de financiën, wiskunde, zeezaken en patronage alsmede zijn persoonlijke aangelegenheden uitvoerig belicht. De uitgegeven brieven van en aan De Witt vormen hierbij onophoudelijk de leidraad en worden aangevuld met materiaal uit een veelheid van andere gedrukte bronnen (waaronder ook pamfletten, al was daar veel meer mee te doen geweest dan het af en toe als illustratie gebruiken ervan), uit de literatuur en uit archivalia. Tot deze laatste categorie behoren de ongepubliceerde brieven van en aan De Witt — het meegedeelde heeft mijn overtuiging dat Fruin, Kernkamp en Japikse op uitstekende wijze het kaf van het koren hebben gescheiden slechts versterkt —, de resoluties van de Staten-Generaal en de minuten van de Hollandse resoluties, waaruit enkele interessante gegevens opduiken. Het geheel, dat een intieme kennis van het tijdvak verraadt, is met eindeloos geduld en een grote mate van nauwkeurigheid uitgegeven, waaraan vermoedelijk de liefst 3 jaar verschil tussen de datum van het voorwoord en die van publicatie zijn toe te schrijven.

Het boek biedt ongetwijfeld een schat aan feitelijke informatie, die helaas door de te korte index, waarin geen onderwerpen zijn opgenomen, onvoldoende toegankelijk wordt gemaakt. Zelfs degenen die met het tijdvak van De Witt grondig vertrouwd zijn, zullen hier en daar stuiten op details die hun niet bekend zijn. Dat wil niet zeggen dat zij voor grote verrassingen zullen komen te staan. De wijze waarop dit voor Nederland zo roemrijke terrein de laatste eeuwen is afgegraasd — iets dat in Rowen's boek overigens nauwelijks tot uiting komt, daar hij systematisch naar de bronnen verwijst en literatuur alleen noemt voor zover deze onbekende informatie aandraagt —, sloot het verrassingselement in de feitelijke sfeer ook eigenlijk al bij voorbaat uit. Maar dat men in de interpretatieve sfeer evenmin belangwekkende nieuwe gezichtspunten kan signaleren, mag toch wel als kritische kanttekening opgemerkt worden.

Hiermee komen wij op de schaduwzijden van dit werk. Helaas kunnen de enorme hoeveelheid tijd, liefde en energie die er onmiskenbaar in gestoken zijn, niet verdoezelen dat er, althans in mijn ogen, ernstige bedenkingen tegen zijn aan te voeren. Mijn eerste en grootste bezwaar geldt het grotendeels ontbreken van een ana-

lytische aanpak. Er valt veel te weinig te bespeuren van een duidelijke en gerichte probleemstelling, van een structureren van de stof om bepaalde thema's (een groepering om onderwerpen is niet voldoende), van een scherp onderscheid tussen belangrijk en onbelangrijk, van een trekken van algemene lijnen en van synthetische beschouwingen; zelfs een samenvatting met een conclusie ontbreekt op het eind. De lezer wordt eenvoudig op een 19e-eeuws aandoende wijze in een vrij vlakke schrijfrant, die de aandacht niet lang gevangen kan houden, overspoeld door een hoofdstuk na hoofdstuk voortkabbellende stroom van feitelijke informatie, vaak verlucht met letterlijke aanhalingen waarvan door de vertaling jammer genoeg veel karakteristieks verloren gaat. De auteur schijnt hierbij de reeds lang achterhaalde mening te huldigen dat de feiten voor zich spreken, want naar begeleidend commentaar met een persoonlijke visie zal men veelal tevergeefs zoeken. Dit gemis klemmt te meer omdat het bij voortdurend voedsel geeft aan de gedachte dat het boek aan een zekere oppervlakkigheid lijdt en de auteur vaak niet weet heen te dringen door de meningen die de tijdgenoten zelf ventileerden, terwijl hun niet alleen het dieper inzicht ontbrak dat aan het nageslacht blijft voorbehouden, maar zij tevens al of niet opzettelijk van alles verzwegen of verdraaiden; met name De Witt zelf was een meester in het veinzen, ofschoon hij het vertellen van regelrechte leugens praktisch altijd wist te omzeilen. Hoe dit zij, zeker voor een boek van een dergelijke lengte acht ik de gebezigde werkwijze uiterst ongelukkig. De oningewijde lezer krijgt nauwelijks enige greep op de stof en ziet op den duur door de bomen het bos niet meer.

Mijn tweede bezwaar hangt met het eerste ten nauwste samen en betreft de gebrekkige wijze waarop de auteur zijn onderwerp in een breed, overzichtelijk kader plaatst. In het klein valt dit te constateren bij de behandeling van allerlei problemen waarmee de raadpensionaris te maken kreeg, zoals de corruptie (61), de drukpers (148 vlg.), de staatsfinanciën (171 vlg.) en de jurisdictiekwestie (335; zelfs de bekende resolutie van 3 oct. 1656 ontbreekt hier), die alleen aan de orde komen voor zover de brieven van en aan De Witt er licht op werpen en die niet met behulp van de wel degelijk bestaande literatuur systematisch benaderd worden. Maar mijn bezwaar richt zich vooral tegen het boek als zodanig. Allerlei aspecten van de politieke en sociaal-economische constellatie, die De Witt's bewegingsvrijheid tot een minimum reduceerde, doch waarin hij zich — en dat mag zeer kenmerkend voor hem heten — als een vis in het water thuis voelde en die bij hem geen enkele behoefte aan wezenlijke veranderingen opriep, worden gewoonweg stiefmoederlijk behandeld. Een kenschetsing van het woelige internationale krachtenveld dat zich met de politieke en economische emancipatie van de omringende agressieve monarchieën langzaam maar onstuitbaar ten nadele van het republikeinse lelijke eendje ontwikkelde, zal men tevergeefs zoeken.

Evenmin zal men stuiten op een uiteenzetting van de interne verhoudingen in de buitenlandse staten wanneer zij voor een goed verstaan van de Nederlandse politiek eigenlijk onmisbaar is; nergens treedt dit gemis schrijnender aan het licht dan bij de hoofdstukken over de voortdurend wisselende relatie met Engeland in de jaren 1651-1654, die zonder kennis van de wanordelijke Engelse toestanden niet goed te volgen is. Een kenschetsing van de economische grondslagen waarop de welvaart en de macht van de Republiek rustten, ontbreekt eveneens. Het hele boek is trouwens geschreven vanuit een traditionele geschiedopvatting die voor economische factoren weinig oog heeft; men kan dit bijvoorbeeld constateren bij de behandeling van de Hollandse en Zeeuwse volksoproeren tijdens de Eerste Engelse Oorlog, die voorbijgaat aan de grondoorzaak van de ontvlambaarheid: de als gevolg van de zeeoorlog grotendeels lamgelegde economie, die tot onnoemelijke ellende bij het voor een aanzienlijke minderheid op de rand van het bestaansminimum balancerende volk aanleiding gaf (88). Weinig geslaagd vind ik verder de korte schets van de unieke staatkundige en maatschappelijke verhoudingen (133 vlg.). Ik wil mij hier echter beperken tot de constatering dat de uit orangistische hoek afkomstige visie dat de Oranjes de centraliserende en de Hollandse regenten de provincialistische tendens in de Republiek vertegenwoordigden (136), door Naber en Geyl reeds lang geleden overtuigend van de hand is gewezen; Holland voerde een centraliserende politiek, tenzij de Oranjes, die de eerste decennia overigens nog geen partij voor Holland waren (56), met hun streven alle macht aan zich te trekken en allerlei machtspolitieke en dynastieke verlangens na te jagen te zeer een bedreiging gingen vormen voor de Hollandse hegemonie en belangen. Daarmee komen wij op het produkt van de unieke economische, politieke en sociale constellatie, de welvaartspolitiek van het Hollandse regentenpatriciaat. Deze nam de belangen van een brede laag kooplieden en ondernemers tot uitgangspunt van het beleid en liet zich daarom op buitenlands terrein al vrij spoedig in de 17e eeuw leiden door het onrealiseerbare verlangen de inmiddels wereldwijde economisch-financiële belangen te consolideren door middel van het bevriezen van de status quo, het instandhouden van de internationale rust en vrede, het verdedigen van vrijhandel in Europa en van protectionisme erbuiten, het verwerpen van territoriale uitbreiding en het bewerkstelligen van politieke onthouding en neutraliteit — een uitgangspunt waarmee krachtdadig ingrijpen als dezelfde belangen in het geding waren overigens rustig samenging. Het is jammer dat men hiervan bij Rowen slechts een zeer flauwe afschaduwing aantreft (252 vlg.). De lezer krijgt ook geen helder beeld van de gecompliceerde provinciale en lokale politieke en economische tegenstellingen, waartussen De Witt zich dagelijks in duizend bochten moest wringen. De essentie van Roorda's dissertatie schijnt de auteur hierbij ontgaan te zijn. Ofschoon enig tegengas tegen diens

verabsolutering van de factietegenstellingen wel op zijn plaats is, kan men sinds 1961 niet meer onbekommerd spreken over de partijstrijd tussen staats- en prinsgezinden. Rowen meent dat wel te kunnen, haalt zelfs zijn oude, van Japikse overgenomen "middenpartij" weer van stal (725; 796) en ontmaskert de "traditionele" voorstelling van de staatsgezinden als een stedelijk-oligarchische en de prinsgezinden als een landelijke partij, zonder te beseffen dat hij een hersenschim beet heeft die door geen enkel historicus meer serieus genomen wordt (139 vlg.). Bovendien veronachtzaamt de auteur het feit dat orangistische slogans vaak niet meer dan een uitlaatklep vormden waarachter provinciale, lokale en factietegenstellingen schuil gingen. De wazig blijvende interne tegenstellingen laten ook bij de behandeling van de buitenlandse politiek hun sporen na; de heftige provinciale conflicten tijdens de Noordse Oorlog (307-333) en bij de hulpverlening aan de Westindische Compagnie (291-293) komen bijvoorbeeld in geen dele tot hun recht. Een kenschetsing van het Dordtse milieu waaruit De Witt voortspoot en waarvan de invloed nauwelijks overschat kan worden, treft men tenslotte als inleiding evenmin aan.

Mede als gevolg van de voorgaande bedenkingen komt, Rowen's suggestie van het tegendeel in het voorwoord ten spijt, de door Huizinga met feilloze intuïtie signaleerde tragiek van De Witt niet tot uiting. Integendeel, diens fundamentele kritiek op het boek van Japikse, waarmee hij als het ware op een presenteerblaadje aan de toekomstige biograaf het "Leitmotiv" voor een levensbeschrijving aanbood ("Johan de Witt: A Study in Tragedy"), is onverkort op dat van Rowen van toepassing. Hoe De Witt's leven overschaduwd werd door zijn titanenstrijd tegen buiten- en binnenlandse machten die hem ondanks zijn grote staatsmanskunst en zijn schier bovenmenselijke inzet uiteindelijk boven het hoofd groeiden en verzwoegen, zal de lezer ook uit dit boek niet recht duidelijk worden. Om te beginnen de buitenlandse machten, waarbij aangetekend dient te worden dat Rowen's scherp gescheiden behandeling van de Nederlandse betrekkingen met elke staat afzonderlijk niet bevorderlijk is voor het zicht op het totale buitenlandse beleid. De raadpensionaris kwam als praktisch politicus al snel tot het besef dat het voeren van een zuivere welvaartspolitiek, die na 1650 vrij spel leek te hebben, in het gegeven internationale krachtenveld, dat beheerst werd door machts- en dynastieke politiek, uit politieke en economische overwegingen een onrealiseerbaar ideaal moest blijven, wat overigens ook een theoreticus als Pieter de la Court wel degelijk inzag. Het sluiten van een defensieve alliantie met de belangrijkste mogendheden, Engeland en Frankrijk (dat De Witt nooit een duidelijke houding tegenover allianties ontwikkelde (254), is niet juist), en zo nodig het voeren van een collectieve veiligheidspolitiek — gezamenlijke bemiddeling van de grote mogendheden bij geschillen en het opleggen van vrede aan de oorlogvoerende staten — leken het ideaal nog het best te benade-

ren. Engeland bleek echter economisch te vijandig en politiek te onbetrouwbaar om daarmee in zee te kunnen gaan en de relatie met Frankrijk werd in toenemende mate vergiftigd door vooral de Franse expansiedrang naar het noorden die de Zuidelijke Nederlanden en de veiligheid van de Republiek bedreigde. Desondanks moest De Witt bij gebrek aan een reëel alternatief met Frankrijk goede maatjes trachten te blijven. Aangezien op Engeland niet viel te rekenen en de andere grote mogendheden te zwak waren of tezeer door andere problemen in beslag werden genomen, was het voeren van een evenwichtspolitiek, die trouwens in verband met de economisch-financiële belangen en het geringe potentieel van de Republiek slechts een uiterste redmiddel mocht zijn, immers in wezen uitgesloten. Deze poging ijzer met handen te breken liep natuurlijk op een gegeven ogenblik spaak en schoorvoetend en tegen zijn zin werd de raadpensionaris door de druk der omstandigheden en de houding van het Hollandse regentenpatriciaat toch tot het schuchter begin van een evenwichtspolitiek tegen Frankrijk gedreven, die gezien de van cruciaal belang zijnde houding van Karel II tot mislukken gedoemd was en de juistheid van De Witt's voorgaande pro-Franse staatkunde aantoonde. Er was echter geen weg terug en de vloedgolf van 1672 gaf tegelijk de binnenlandse machten de kans waarop zij gewacht hadden.

Even onstuitbaar als de internationale constellatie zich politiek en economisch ten nadele van de Republiek wijzigde, werd het probleem van de toekomstige positie van de prins van Oranje in het staatsbestel nijpender naarmate hij de volwassenheid naderde. Ofschoon de kwestie onbetwistbaar gedurende De Witt's hele ambtsperiode als een zwaard van Damocles boven de politieke arena hing, lijkt mij echter de door Huizinga in het kielzog van de orangistische geschiedschrijving gehuldigde opinie, die ook door Rowen wordt gedeeld (136), dat 's prinsen verheffing tot stadhouder een onvermijdelijke ontwikkeling was, een finalistische constructie. De houding van de raadpensionaris, die de traumatische ervaringen van 1650 nimmer kon vergeten, werd bepaald door zijn heilige overtuiging dat de stadhouderlijke macht en belangen een dodelijke bedreiging vormden voor de Hollandse welvaartspolitiek, evenals in zijn ogen elk eenhoofdig gezag weinig bevorderlijk was voor de belangen van de staat en de gemeenschap (de gronden waarop Rowen De Witt een principieel republikeinse overtuiging meent te kunnen ontzeggen (389), kan ik niet delen en miskennen zijn realisme). De gerechtvaardigheid van De Witt's overtuiging lijkt mij niet te loochenen, mede gelet op de overspannen machtspolitiek van Willem III, die de specifieke belangen van de Republiek gedeeltelijk aan grotere opofferde en mijns inziens in sterke mate heeft bijgedragen tot het voortijdig einde van de Republiek als grote mogendheid. Als gevolg van zijn opvatting van het staatsbelang trachtte de raadpensionaris met behulp van allerlei ingenieuze manoeuvres de steeds ou-

der wordende prins politiek onmondig te houden, maar door de in brede kring levende afhankelijkheid aan het Oranjehuis, de gegroeide positie ervan in het staatsbestel en de provinciale, lokale en factietegenstellingen was zijn streven tot mislukken gedoemd. Schoorvoetend en tegen zijn zin werd hij gedwongen concessie na concessie te doen en de prins tenslotte de generaliteitsfuncties van zijn voorouders te laten, die nog het minste gevaar inhielden (Rowen's suggestie dat De Witt in 1667 aan het stadhouderschap voor Willem III dacht (678 vlg.), is volstrekt ongeloofwaardig). Deze tot mislukken gedoemde anti-prinselijke binnenlandse politiek was des te tragischer omdat zij door velen werd verbonden met zijn pro-Franse en anti-Engelse buitenlandse staatkunde, die daardoor in een eigenaardig daglicht kwam te staan en ingegeven leek te zijn door de relatie tussen Oranje en Stuart, ofschoon er niets van aan was. Zo men De Witt een falen als staatsman wil aanwrijven, dan lijkt mij dit gelegen te zijn in zijn weinig pragmatische, te starre houding tegenover Oranje, die in de jaren van stilte voor de storm het eindeloze touwtrekken over futiliteiten in 's prinsen positie in de hand werkte, zodat de noodzakelijke militaire voorbereidingen nog meer vertraagd werden. Maar het komt mij voor dat de raadpensionaris in deze jaren niet zozeer de bereidheid als doodeenvoudig de invloed miste om de tegenstellingen over het dode punt heen te helpen.

Hiermee zijn wij aangeland bij De Witt's machtspositie, die eveneens met diepe tragiek is omgeven. De raadpensionaris beseft na zijn ambtsaanvaarding al snel dat Holland's belangen niet gediend waren met een uit reactie tegen de stadhouderlijke macht en belangen voortgekomen provincialistische opstelling en dat het gewest zijn centraliserende politiek diende te hervatten. Dit betekende in de praktijk een voortdurende aanslag op de onwerkbare formele besluitvorming in de generaliteit en in Holland zelf. De Witt stimuleerde het zonder ruggespraak en bij overstemming nemen van belangrijke beslissingen door de Staten-Generaal, het uitbouwen van het commissiewezen in de Staten-Generaal en in de Staten van Holland tot een essentieel, door hem gedomineerd onderdeel van het staatsbestel, het delegeren van generaliteitsbevoegdheden aan secrete besognes en het eigenmachtig optreden van Holland. Nog meer stimuleerde hij het inburgeren van een informele, over hem lopende particuliere briefwisseling die belangrijker was dan de officiële publieke en secrete correspondentie, het gewoonte worden van regelmatige informele besprekingen tussen de buitenlandse gezanten en hemzelf alsmede het vooraf in de Hollandse wandelingen tot stand komen van alle wezenlijke besluiten door middel van deliberaties tussen de meest vooraanstaande regenten met hemzelf als spil (men vergelijk Rowen's behandeling van het staatsbestel en De Witt's functioneren daarin, die zoals reeds opgemerkt het een en ander te wensen overlaat, waarbij het feit dat hij dit aspect in twee ver uiteen liggende hoofdstukken aan de orde brengt — namelijk 7 en 12; het laatste had veel be-

ter na hoofdstuk 7 kunnen volgen —, de beeldvorming niet ten goede komt). Als gevolg van de staatkundige noden en het doelbewuste streven van De Witt zijn vaag omschreven ambt weer dezelfde inhoud als ten tijde van Oldenbarnevelt te geven, concentreerde zich op deze wijze een grote macht in zijn persoon. Deze berustte in de Unie op het Hollandse overwicht, maar miste in Holland een hechte basis en was hier uiteindelijk afhankelijk van de medewerking van de heersende regentenfactie in de stemhebbende steden en van zijn eigen overredingskracht en manoeuvreerkunst. Rowen's mening dat De Witt's macht hoofdzakelijk berustte op zijn invloed op de ambtenbegeving (154 vlg.), lijkt mij een omkering van de feitelijke situatie, die deze eerder een graadmeter voor zijn machtspositie maakte; zijn invloed, die bovendien niet overschat moet worden, beperkte zich immers tot generaliteits- en Hollandse ambten — vooral militaire functies, die door het regentenpatriciaat weinig gezocht werden — en strekte zich nauwelijks uit tot de ambten in de Hollandse steden, Dordrecht uitgezonderd. Hoewel de raadpensionaris nooit zijn ondergeschikte functie en zijn wankel machtsbasis uit het oog verloor en zich daarnaar met de grootst mogelijke zorgvuldigheid en voorzichtigheid gedroeg, moest zijn voor een dienaar van de Staten van Holland eigenaardige machtspositie, waarvan bijna allen zich mede door De Witt's eigen gemanoeuvrer bovendien een overdreven voorstelling maakten die tot in de 20e eeuw heeft doorgewerkt, sterke weerstanden oproepen. Het passieve verzet van de orangistische bevolking en van de heersende klasse in de kleine gewesten was in normale omstandigheden niet van veel belang, wel de aversie die bij zijn eigen meesters, de Hollandse regenten, leefde, ook al zagen zij de noodzaak van zijn positie in. Deze weerstanden werden sterker naarmate de uitwendige veiligheid van de Republiek met het samenvakken van de Franse onweerswolken meer in het geding kwam en de binnenlandse spanningen met het opgroeien van de prins van Oranje toenamen en daarmee de te volgen buiten- en binnenlandse politiek heviger discussie en twijfel veroorzaakte, terwijl eveneens het maar voortduren van De Witt's machtspositie en het dalende getal van zijn invloedrijke familieleden en politieke vrienden een niet geringe rol speelden. Krampachtig trachtte de raadpensionaris het verslappen van zijn greep op de buiten- en binnenlandse politiek en op het Hollandse regentenpatriciaat verborgen te houden, waarin hij door middel van een welhaast diabolische manoeuvreerkunst lange tijd slaagde. De Triple Alliantie en het Eeuwig Edict schenen de op initiatief van De Witt tot stand gekomen plechtankers van de buiten- en binnenlandse politiek en de schitterende bekroning van zijn staatsmanskunst te zijn, terwijl zij in feite door hem niet gewenst werden en de niet te keren mislukking van zijn levenswerk inluidden (de visie van Japikse en Rowen op de Triple Alliantie acht ik waarschijnlijker dan die van Boogman, terwijl Geyl's interpretatie van het Eeuwig Edict mij ontoereikend

voorkomt³⁾. Het is spijtig te moeten constateren dat Rowen de feeling mist om dramatische effecten als de schepenenmaaltijd te Amsterdam op tweede Kerstdag 1668, waar allen nog in de ban van de raadpensionaris verkeerden, te kunnen uitbuiten. Omstreeks 1670 kon De Witt's tanende invloed echter voor de heersende klasse geen geheim meer blijven, zeker niet toen de Amsterdamse burgemeesters hem bij de kwestie van 's prinsen introductie in de Raad van State keihard en openlijk lieten vallen, een zet van Valckenier die Rowen niet opmerkt (795). Zijn meesterlijk gemanoeuvrer bij de benoeming van een nieuwe griffier, dat net als De Witt's afnemende invloed op de ambtenbegeving in het algemeen eveneens aan de aandacht van de auteur ontsnapt (167; 801 vlg.), kon hieraan niets afdoen. Hevige tegenstellingen verlamden het staatsbestel zonder dat de raadpensionaris bij machte was effectief in te grijpen. Pas het naderen van de vloedgolf maakte een eind aan deze situatie, maar toen was het te laat. Buitenlandse legers stroomden de Republiek binnen en veroorzaakten een toestand van paniek, die zich als gevolg van zijn overheersende machtspositie, waarmee hij voor een effectief beleid had zorg gedragen, en als gevolg van zijn pro-Franse en anti-prinselijke staatkunde, waarmee hij het staatsbelang naar beste weten had gediend, vooral boven het hoofd van de raadpensionaris ontsloot. Door de redeloze bevolking, die de verheffing van de prins afdwong, tot hoofdschuldige aan het drama aangewezen, werd hij als dank voor zijn 19-jarige trouwe dienst aan "het lieve vaderland" samen met zijn gehate broeder het slachtoffer van een waarlijk beestachtige moordpartij, waarmee de Haagse burgerij een onuitwisbare schande op zich laadde.

Helaas komt in Rowen's boek niet alleen de tragische ontwikkelingsgang van de raadpensionaris nauwelijks tot zijn recht, de lezer krijgt ook weinig hoogte van zijn persoonlijkheid. Een van de grootste verdiensten van het werk van Japikse is het beeld van een man van vlees en bloed dat hij weet op te roepen, al moet men er wel de 20e-eeuwse vernis afschrapen, terwijl men bij Rowen in feite slechts een schim ziet rondwaren. Men vergelijk De Witt's portret van Hanneman uit 1652 eens met dat van Netscher uit 1671⁴. In beide gevallen wordt men getroffen door het lange, smalle gelaat met het neergolvende haar, de krachtige neus, het sierlijke snorretje, de dikke onderlip, de doordringende ogen en de ernstige doch tevens zeer vaag glimlachende uitdrukking dat zo'n grote intelligentie, wilskracht en zelfbewustheid uitstraalt. Maar tegelijk trekken de verschillen tussen deze twee voor zover bekend meest gelijkende portretten de aandacht, die de invloed van een veelbewogen leven verraden. De zwierige zinnelijkheid (Huizinga), de optimistische levensverwachting en de bruisende energie van de jeugd staan tegenover de ont-nuchterende levenservaring, de koele plichtsbetrachting en, al is de enorme veerkracht ongebroken, de wat droefgeestige berusting van de vroeg oude, bezadigde staatsman. De Witt lijkt mij het best te karakteriseren

als de geniale exponent van het Hollandse regentenpatriciaat, de man die qua levenshouding en mentaliteit geheel van het burgerlijk-aristocratische zuurdesem was doortrokken, alle kwaliteiten van dit milieu in zich verenigde en verschillende beperkingen ervan deelde en daarom de aangewezen persoon was om het schip van staat in de gegeven situatie te besturen. Zijn nuchterheid en keihard, pessimistisch realisme, zijn systematische, heldere en rationele benaderingswijze, zijn desondanks sterk conservatieve inslag, zijn wat plichtmatig en verdraagzaam doch diepgeworteld calvinisme, zijn erastiaanse kerkopvatting, zijn eenvoud, soberheid en spaarzaamheid en zijn hautaine houding tegenover de bevolking en minachting voor wat bij haar leefde, weken niet af van het gangbare in regentenkringen. De Witt was dan ook, zoals Rowen duidelijk laat uitkomen, een conservatief pragmaticus, wars van abstract getheoretiseer en vage toekomstbespiegelingen en ongeïnteresseerd in hervormingen die verder gingen dan het oplossen van de directe noden, en vormde zodoende een onverbreekelijke twee-eenheid met de op consolidatie gerichte, defensieve buitenlandse politiek en met het gedecentraliseerde staatsbestel, dat wezenlijke hervormingen behalve onder hoogspanning uitsloot. Aan De Witt zijn gebrek aan systematische hervormingslust en zijn desinteresse voor maritieme en economische kwesties als het oorlogsgevaar eenmaal geweken was te verwijten, zoals Oudendijk en Rowen doen, lijkt mij gezien dit laatste en gezien het feit dat het centraal gezag in vredetijd nauwelijks iets te maken had met het functioneren van de admiraliteiten, de economie en de handelscompagnieën nogal overdreven, terwijl een vergelijking tussen de raadpensionaris en Colbert daarom en om het verschil in positie mijns inziens mank gaat (170; 141). De pragmatische benadering van De Witt nam echter niet weg dat hij met grote hardnekkigheid vasthield aan standpunten die hij op grond van rationele overwegingen voor juist hield en deze maar zeer moeizaam aan gewijzigde omstandigheden aanpaste, zoals wij bij de behandeling in vogelvlucht van de buitenlandse en binnenlandse politiek reeds zagen. De vele kwaliteiten van deze dominerende en vriend en vijand imponerende persoonlijkheid, levenslustig en hoffelijk in de omgang, kwamen het best tot hun recht tijdens de dagelijkse beslommingen, wanneer hij van de vroege morgen tot de late avond zijn intelligentie, zijn welsprekendheid, zijn overredingskracht, zijn geduld, zijn omzichtigheid, zijn doortastendheid, zijn manoeuvreerkunst — het gebruik van minder oorbare middelen werd hierbij niet geschuwd, al gaat Boogman's term machiavellisme mij iets te ver —, zijn meesterschap in het oplossen van geschillen en bedenken van compromissen en uitwegen alsmede zijn onuitputtelijke energie moest aanwenden ten behoeve van het politiek en diplomatiek steekspel of wanneer hij tot diep in de nacht met verbazingwekkende snelheid, nauwgezetheid — deze eigenschap ontastte wel eens in pietluttigheid —, helderheid en trefzekerheid rapporten opstelde en brie-

ven schreef. Zijn kwaliteiten bleken niet minder wanneer hij gecompliceerde financiële en wiskundige berekeningen uitvoerde die slechts een handjevol specialisten hem zou kunnen nadoen of wanneer hij, niet geremd door specifieke kennis van het maritiem bedrijf, met zijn normale onverschrokkenheid en koelbloedigheid het bevel voerde over de staatse vloot, maar men voelt hier toch meer met de onbegrepen uitingen van een veelzijdig genie te maken te hebben. Bij al zijn doen en laten, dat wel gekenmerkt werd door een neiging tot bemoeizucht en zelfingenomenheid, wordt men echter getroffen door dezelfde grenzeloze, onbaatzuchtige toewijding aan het staatsbelang – waaronder hij als gevolg van zijn feitelijke positie naast het belang van Holland geleidelijk ook dat van de bondgenoten verstond –, een idealisme dat des te opmerkelijker is als men let op zijn pessimistische overtuiging dat de mensheid alleen door eigenbelang en hebzucht werd gedreven. Helaas hebben alle helden hun achillespees. De realiteitszin en verstandelijke aanpak van het Hollandse koopmansmilieu leidden bij De Witt onder invloed van zijn scherpe intelligentie en zijn wiskundige aanleg tot zo'n rationele benadering van de politiek en emotionele berekening van staatsbelangen dat hij irrationele factoren niet naar waarde wist te schatten en zijn mensenkennis te kort schoot, wat hem bij zijn onbegrip over Lodewijk XIV's door de Triple Alliantie gekwetste majesteit, bij zijn ongeloof aan het verdrag van Dover en bij zijn houding tegenover Oranje op fatale wijze parten speelde. Dit houdt evenwel nog niet in, zoals Japikse meent, dat De Witt van emoties was verstoken. De werkelijke liefde die hij zijn onontwikkelde, meegaande vrouw Wendela en zijn kinderen toedroeg en die door hen werd beantwoord, evenals de wederkerige diepe genegenheid die tussen hem en zijn naaste bloedverwanten bestond, alsmede de allesbehalve puriteinse uitbundigheid en galanterie die hij af en toe ten toon kon spreiden, doen anders vermoeden. De Witt wist zijn gevoelens echter geheel onder controle te houden en aan zijn verstand ondergeschikt te maken, zodat hij zich zelfs bij de grootste rampspoed, als het bijna ondraaglijke verlies van zijn vrouw, met ijzingwekkende gelatenheid aan Gods beschikkingen onderwierp. Ondanks zijn opgewekte voorkomen, zijn gemak in de omgang en zijn schijnbare openhartigheid bleef hij in wezen een gesloten, wat gereserveerde persoonlijkheid, wiens diepere gedachten en roerselen de tijdgenoot meestal ontgingen en ook voor het nageslacht zeer moeilijk te doorgronden zijn. Dat heeft Rowen klaarblijkelijk parten gespeeld. Zijn suggestie dat De Witt zich door verliefdheid had kunnen laten meeslepen om met een onwettige freule van Nassau in het huwelijk te treden (99), lijkt mij tekenend voor zijn – wellicht met zijn Amerikaanse achtergrond samenhangend – gebrek aan inzicht in de persoonlijkheid en de geestesgesteldheid van de raadpensionaris.

Uiteraard ontbreekt de ruimte om het boek tot in detail te bespreken, zodat ik mij zal beperken tot enkele losse

opmerkingen ter afsluiting. De titel vind ik enigszins merkwaardig, gezien Rowen's voorkeur voor de vertaling "councilor pensionary" voor "raadpensionaris" (137 nt 19). De suggestie dat Dordrecht zijn pensionaris uit onenigheid tegenwerkte bij zijn benoeming tot raadpensionaris, acht ik hoogst onwaarschijnlijk (93). Het verraad van Van Messen, die trouwens geen 10 jaar maar levenslang werd verbannen, kwam via een anonieme tipgever aan het licht (146/7). De Witt's gema-noeuvreer bij de aankomst van de brief van Van Beverningk aan de Staten van Holland waarin melding gemaakt werd van de door Cromwell geëiste Acte van Seclusie, komt door verschillende onjuistheden niet duidelijk uit de verf (213)⁵. Het Nederlandse ingrijpen in 1659 in de Noordse Oorlog ten faveure van Denemarken om uitvoering te geven aan het Haags Concert blijft de lezer merkwaardigerwijs verborgen (330 vlg.). De opmerkingen over de positie van de predikanten zijn inmiddels achterhaald (421)⁶. Het schimmige bezoek van twee Vlaamse gedeputeerden aan De Witt in 1663 was ongetwijfeld een verzinsel van hem om Frankrijk uit zijn tent te lokken (474 vlg.). De beroemde, voor de kennis van De Witt's buitenlandse politiek zo belangrijke memorie van maart 1664 wordt vreemd genoeg niet genoemd (485). De grote macht van de gedeputeerden te velde wordt te veel gebagatelliseerd (602). Het ontslag van De Groot als pensionaris van Amsterdam was aan zijn eigen gedrag te wijten en geen zet van Valckenier tegen De Witt (663). De gedachte van De Witt en vele Nederlandse staatslieden met hem in de jaren 1670-1671 dat de stemming van de meerderheid van het Engelse volk en van het Parlement het gevaar van de kant van Karel II zou neutraliseren, komt onvoldoende tot haar recht (745 vlg.). En tenslotte wordt men in de literatuurlijst door opvallend veel omissies getroffen.⁷

Het verdient ongetwijfeld lof dat een Amerikaan de gigantische onderneming heeft aangedurfd waarvoor de Nederlandse historische wereld is teruggeschrokken en vorm heeft gegeven aan een nieuwe, nog wel zo omvangrijke biografie van De Witt. De conclusie lijkt mij evenwel na het voorgaande onontkoombaar dat dit boek in kwalitatief opzicht niet "het grote werk" is waarnaar wij reikhalzend uitkeken. Integendeel, ik moet zelfs bekennen persoonlijk verre de voorkeur te geven aan de oude biografie van Japikse. Natuurlijk behoort het boek voor alle specialisten tot de verplichte literatuur, maar de "general reader" kan ik slechts aanbevelen zich op de in de aanhef van deze recensie aangegeven wijze te blijven behelpen, totdat de biograaf opstaat die de scheppingskracht bezit om deze grote staatsman de levensbeschrijving te schenken die hem waardig is.

Noten

* Aan drs. N.C.F. van Sas komt dank toe voor het kritisch doorlezen van deze tekst.

1. N. Japikse, *Johan de Witt* (Amsterdam, 1928, 2e druk).

2. J. Huizinga, "Een nieuw boek over Jan de Witt", *Verzamelde Werken* II (Haarlem 1948) 74-85; P. Geyl, *Oranje en Stuart 1641-1672* (Zeist-Arnhem 1963, 2e druk); J.K. Oudendijk, *Johan de Witt en de zeemacht* (Amsterdam 1944); D.J. Roorda, *Partij en factie* (Groningen 1961, herdruk in voorbereiding); J.C. Boogman, "Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte", *Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag 1975) 89-104; J.C. Boogman, "De raison d'état-politicus Johan de Witt", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975) 379-407; M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen 1966); J.W. Smit, "The Netherlands and Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", J.S. Bromley en E.H. Kossmann ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia* (Londen 1968) 13-36; J.C. Naber, "Johan de Witt en zijn jongste geschiedschrijver", *De Gids* 52 (1888) 4e dl, 202-240.
3. Japikse, *De Witt*, 258 vlg.; H.H. Rowen, "John de Witt and the Triple Alliance", *Journal of Modern History* 26 (1954) 1-14; Boogman, *De Witt*, 396 vlg.; P. Geyl, "De wording van het Eeuwig Edict van 1667", *Nederlandsche Historiebladen* 2 (1939) 378-392.
4. Japikse, *De Witt*, 4, 296.
5. Vgl. *ibidem*, 79.
6. Zie G. Groenhuis, *De Predikanten* (Groningen 1977).
7. Afgezien van de reeds genoemde studies van Huizinga, Boogman en Smit en van veel economische literatuur, waarvoor ik naar de lijst in J.G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten* (Den Haag 1970) verwijs, had mijns inziens onder meer met vrucht gebruik gemaakt kunnen worden van: J.E. Elias, *De tweede Engelse oorlog als het keerpunt in onze betrekkingen met Engeland* (Amsterdam 1930); H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid* (Groningen 1972); S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg ed., *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden* (Assen 1964); E. van Hall-Nijhoff, "Drie grote Nederlanders grafologisch bekeken", *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 17 (1962); N. Japikse, "Cornelis Musch en de corruptie van zijn tijd", *De Gids* 71 (1907); N. Japikse, "Louis XIV et la guerre anglo-hollandaise de 1665-1667", *Revue Historique* 33 (1908); N. Japikse en R. Fruin, "De Dordtsche regeeringsoligarchie in het midden der 17de eeuw", *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* VI-1 (1924); E.H. Kossmann, *In praise of the Dutch Republic: some seventeenth-century attitudes* (Londen 1963); E.H. Kossmann, "The Dutch Republic", *The New Cambridge Modern History* V (Cambridge 1969); M. van Leeuwen, *Het leven van Pieter de Groot I* (Utrecht 1917); J.C. Naber, *De staatkunde van Johan de Witt* (Utrecht 1882); J. Römelingh, *De diplomatieke betrekkingen van de Republiek met Denemarken en Zweden, 1660-1675* (Amsterdam 1969); J. Romein, "Johan de Witt, Ruwaard der vrijheid", J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1971, 9e druk); D.J. Roorda, "Een zwakke stee in de Hollandse regentenaristocratie. De Hoornse vroedschap in opspraak, 1670-1675", *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 16 (1961/2); S. van Slingelandt, *Staatkundige Geschriften* 4 dln (Amsterdam 1784-1785); I. Schöffner, "Viel onze gouden eeuw in een tijdvak van crisis?", *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 78 (1964); M.Th. Uit den Bogaard, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhoudersloze tijdperk* (Groningen 1954); B.J. Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje tijdens de minderjarigheid van Willem III 1650-1668* (Assen 1932); S. Zwanenburg, *De moord der De Witten als een mas-sapsychologisch geval* (Utrecht 1926).

Stichting Krant in de Klas

Stichting Krant in de Klas
maakt de krant toegankelijk als actueel leermiddel in het onderwijs

Maatschappijleer vwo/havo/mavo
docentenboek, 81 pagina's, inclusief 4 brochures, informatiekant,
2 weken gratis dagbladen. f 35,-
leerlingenwerkmap, inclusief knipsels, informatieve teksten f 3,50

Niet alleen wordt in dit lesmateriaal de krant aangeboden als onderwerp
voor een aantal lessen, ook worden suggesties gegeven op welke wijze
de krant als leermiddel kan functioneren in vakken als nederlands, aardrijkskunde,
economie enz.

Nederlands mavo/lbo
docentenboek, deel I (eerste en tweede klassen), 84 pagina's, inclusief
4 brochures, informatiekant, 2 weken gratis dagbladen f 35,-
leerlingenboek, deel I, (eerste en tweede klassen), 64 pagina's f 3,50

docentenboek, deel II (derde en vierde klassen), 90 pagina's, inclusief
4 brochures, informatiekant, 2 weken gratis dagbladen f 35,-
leerlingenboek, deel II (derde en vierde klassen), 64 pagina's f 3,50

Dit lesmateriaal wordt gebruikt naast bestaande methoden. Aansluitend
aan het leerplan nederlands worden werkvormen en suggesties ontwikkeld
over de manier, waarop de krant kan worden gebruikt bij lessen nederlands.

Bel voor
bestellingen, zicthendingen, meer informatie
naar

Stichting Krant in de Klas, Joh. Vermeerstraat 14 Amsterdam tel. 020-763366

Hella Haasse en de Historische Roman, een verkenning.*

I

Waarheidslievende inbeelding, "veracious imagination", "I mean the working out in detail of the various steps by which a political or social change was reached, using all extant evidence and by supplying deficiencies by careful analogical creation", aldus de Engelse schrijfter, George Eliot, in haar *notebook* over "Historical Imagination". Zij erkent daarbij tevens de literaire vrijheid, die vereist is bij het scheppen van de "effective truth in this application of art"¹. Een eeuw later formuleert Hella Haasse het ietwat anders: "Scrupuleus gepresenteerde "waarheid" kan door vormgeving waaraan de dimensie van de *imaginatie* ontbreekt vlak, schraal, flets en dus "onwaar" worden. (. . .) elk zinnig mens die zich met de weergave rondom het verleden bezighoudt, is zich er toch bij voorbaat van bewust dat hij zich in die niet meer te achterhalen werkelijkheid nooit *echt* kan inleven, die vervlogen realiteit nooit exact kan reproduceren?"²

Het vorig jaar verschenen boek van mevr. Haasse is geen gewoon literair werk, doch een verzameling van authentieke stukken, die met eigen teksten aan elkaar zijn geregen: feiten en fictie ineen. Vraagstukken omtrent de positiebepaling van de historische fictie doemen weer op. Was het genre historische roman (hierna H.R.) al niet immer het stiefkind van de geschiedwetenschap? Zijn onzuiverheid, zijn zondigen tegen de feiten was onvergefelijk. Huizinga's oordeel³ zal vele generaties historici onaantastbaar hebben geleken. Verder was hun de populariteit ervan ongetwijfeld een doorn in het oog. Daarbij blijft de klemmende vraag geldig, hoe ooit met het fenomeen uit de voeten te kunnen. Hoe bestudeer je de H.R. als historicus? Kan er gedefinieerd worden? Heeft de H.R. voor de historicus (nog) een functie? Hoort het genre bij de literatuur en is het dus voer voor literatuurvorsers? Is het een onderdeel van de Ideeëngeschiedenis? Moet men de zaak bezien vanuit de historische methodiek of is dat bij voorbaat onrechtvaardig? Of moet men meer in structuren te werk gaan om zo gemeenschappelijke noemers mogelijk te maken voor de fictie en de "gewone" geschiedenis? Zijn er criteria voor een zinvolle functie-bepaling, die de H.R., als uiting van historische reconstructie, een waardig equivalent doet zijn naast de vakwetenschap?⁴

Vele vragen, die in ons land weinig in de belangstelling van historici staan. Ik wil, om Hella Haasse recht te doen, nader ingaan op enkele theoretische aspecten

aangaande de H.R., waarbij de bespreking van het boek over Mevr. Bentinck als praktische uitwerking kan gelden.

II

Het zou te ver gaan te stellen, dat er recentelijk geen aandacht is besteed aan de "tweeënheden" literatuurgeschiedenis⁵. Eén punt wil ik uit deze discussies lichten: Vanuit de geschiedfilosofie bestaat sinds enkele decennia enige belangstelling voor het zgn. narratieve element van een geschiedverhaal.⁶ Zo probeert men enig (logisch) zicht te krijgen op de constructie van een "geschiedenis". Hier is het, aldus één der auteurs, Louch, van belang te weten, dat het in de narratio niet alleen gaat om simpele reproductie van het verleden, maar ook om de evocatie ervan. Kan wellicht zo enig licht worden geworpen op het genre? Theoretisch gezien is de H.R. immers de naaste buur van het geschiedverhaal. Hoe deze te onderscheiden is een volgende vraag. Voor de hand ligt op te merken, dat de geschiedenis uitsluitend werkt met ware feiten en een H.R. niet, waarbij de laatste door steeds meer "feiten" te gebruiken kan tenderen naar de ". . . total picture of the sum of human experience."⁷

Echter wat is waar? Allen⁸ constateert hier twee soorten waarheid: een "factuele" en "letterlijke" bij het vaststellen van de verleden werkelijkheid en een "filosofische" en "logische" daaropvolgend bij het schrijven over en aan de hand van de vastgestelde data. De tweede soort vertroebelt meteen weer ons grensvlak: Er zijn daar eerder gemeenschappelijke trekken te signaleren — alleen de romancier ". . . is more likely to focus his attention on individual behaviour . . ."⁹ De opmerking in dezen, dat de historie meer een gevoel van begrijpen biedt en de literatuur daarentegen een "immediate sensation of bewilderment" en analoge onderscheidingen lijkt mij alleen relevant, dat zij aangeeft — het zij met enige nadruk gesteld —, dat het zoeken naar de waarheidstoetssteen niet de definitief juiste weg is ter grensafbakening.¹⁰

Wellicht het enige verschil dat houdbaar is, ligt in de vaststelling, dat de beoefenaar van de vakwetenschap kennis van het verleden vergaart, een romancier daarentegen past historische kennis toe. Het werk van de laatste is mogelijk meer intern, meer van de verleden mens uitgaand, meer impliciet. Het resultaat is fictie. Historische arbeid is meer extern, meer naar de verleden mens toe; hij wordt meer bepaald door wetten van chronologie en authenticiteit om zo een geschiedevocatie steen voor steen op te bouwen. Nye noemt dit, in een uitvoerig artikel¹¹, het belangrijkste verschil tussen de H.R. en het geschiedverhaal. Hij ziet hierin een dif-

* Dit artikel is een uitvoerige recensie op Hella S. Haasse, *Mevrouw Bentinck of onverenigbaarheid van karakter*. Querido, Amsterdam 1978.

ferentiatie in kwaliteit. Een auteur assimileert de factuele, verleden wereld met zijn imaginaire: De realiteit van het verleden vormt een basis van waaruit hij te werk gaat, c.q. speculeert. Een literator kiest nl. een gezichtspunt vanuit de te beschrijven tijd.

Hier komt een oud punt om de hoek kijken: De romancier is beter in staat zich in te leven in het verleden. De hermeneutiek (Collingwood e.a.)¹² ziet hier dan ook grote mogelijkheden voor studie van beide genres. Ook hierbij moet genoteerd worden: weer grensvertoebelend voor onze opzet en dus niet van nut, want een definitief beeld van het verleden is nooit te vinden. Tevens hoeft een vakhistorische vraagstelling zich niet te voegen naar het leven van "weleer". Een literator kan moeilijk anders: een eenmaal gekozen gezichtspunt is een onmisbaar gegeven en hiermee hangt de verdere expositie van zijn verhaal nauw samen (per vertelling is het uiteraard mogelijk te fluctueren). De visie van een auteur op het verleden hoeft per definitie niet ter zake te doen.¹³ De historicus heeft in dezen beroepshalve een ander in- en doelstelling.¹⁴

III

De bovenvermelde bijdrage uit de geschiedtheorie heeft m.i. veel zinnigs te bieden bij het analyseren van het fenomeen H.R., zodat we onze aandacht nu op het definitievraagstuk kunnen richten. Drop in zijn dissertatie over de 19e eeuwse Nederlandse H.R. komt, naar me dunkt, tot een te algemene omschrijving: hij bem is elke roman, die voor de auteur in een voor hem duidelijk verleden tijd speelt, een H.R.¹⁵ Zo ontstaat snel de nodige verwarring, want op deze wijze kan ook Hermans "Tranen" of diens "Donkere Kamer" of Vestdijk's "Bevrijdingsfeest" tot dit genre gerekend worden — deze boeken gelden niet als zodanig. Is een eenduidige definitie wel te geven en dient men voorlopig niet gebruik te maken van een nader te analyseren werkschrijving? Immers vanaf de bloeitijd van de H.R. is ook het karakter ervan met de ontwikkeling der geschiedwetenschap veranderd. Bij Scott, de vader der H.R., valt nl. duidelijk een caesuur te maken met de voorafgaande auteurs van "romances" en Gothic novels. Hij bood via het formaliseren van de waarschijnlijkheid zijn eigen realiteit: het aangedragen materiaal kreeg in de fantasie een verband, er werd een begrijpen mogelijk, terwijl de historische feiten de fantasie binnen de perken hielden.¹⁶ Zo verkreeg in het begin van de 19e eeuw de illusie haar waarheidsgehalte; de H.R. "... may just fill in the lines where history is inadequate ..."¹⁷, mits anachronismen het ingenomen gezichtspunt niet verstoren en de ingevulde hiaten niet in strijd zijn met de benutte feiten (kennis).

Zo hebben we ons toch op het pad ter nadere definiëring laten verleiden. Want sinds Scott is zowel op het terrein van de H.R. zelf, als ook op het studiegebied ervan, het nodige veranderd. Om Weinstein hier aan te halen: "History in the novel has become a continuous interaction between the protagonist and his facts, an

unending dialogue between the present and the past ... Even his creator, the author cannot go beyond his creature's vision of history".¹⁸ De alleswetende verteller à la Scott is van het toneel zo goed als verdwenen; relativiteit¹⁹, zo men wil perspectivisme, zijn de nieuwe tendenties. Ook studies over de H.R. vertonen een andere aanpak.

De vraag kan dan ook gesteld worden: Beperkte Drop zich in zijn boek al niet te veel? Hij ging nl. na, in hoeverre historische gegevens in de gevoerde romantiek geïntegreerd werden, hoe de handelingen voortkwamen uit een historische gegeven en in hoeverre karakters als zodanig bepaald werden. Ook bekeek hij plaats en tekening van historische gegevens en personen in zijn beschouwing. Het ging hem niet om algemeen-historische problemen of om de vraag in hoeverre de H.R. een afspiegeling vormde van de gelijktijdige historiografie (of andersom — van Ranke is immers bekend, dat hij via Scott tot zijn wetenschap gekomen is.) Is derhalve Drop niet blijven steken in een te veel classificeren? Hij toetste nl. geen historische gegevens op hun juistheid noch bekommerde hij zich om bronnengebruik.²⁰ Modernere werken²¹ reflecteren dan ook meer de onzekerheid van de moderne roman en de sceptische trekken der geschiedschrijving. Zij geven een meer beperkte analyse van enkele auteurs (of van een paar van hun werken) om zo tot een meer synthetische benadering te komen i.p.v. wat vele oudere literair-historische werken²² doen.

IV

Hella Haasse mag voor ons land als een exemplaar gelden van de hierboven geschetste ontwikkeling, daar aan haar oeuvre in historicis zich in dertig jaar datgene voltrokken heeft, wat in het voorafgaande zo uitvoerig is gereleveerd. Haar "vie romancée" over Charles van Orléans, "Het Woud der Verwachting" (1949) moge gelden als een klassiek geconcepioneerde H.R. In haar tweede historische verbeelding graaft zij reeds dieper, is zij meer bezig met een reconstructie van het onbekende: "Borgia ben ik; tweevoudig, drievoudig Borgia mischien. Mijn afkomst is een raadsel voor anderen, een geheim, méér, een bron van kwelling voor mijzelf", aldus de openingswoorden van de Infanta Romagna op zoek naar zichzelf in "De Scharlaken Stad" (1952). Het zoeken in het labyrint van het leven, "... in angst en twijfel, in de labyrinten van de ziel, de enige hel die er bestaat ..."²³, begint centraal te staan in het oeuvre van deze door het verleden steeds meer geobsedeerde schrijfster. En als zodanig ziet zij soms samenhangen (en past deze toe), waar de historicus aarzelt en dus terugwijkt.²⁴ In haar derde H.R. (ik laat haar andere werk buiten beschouwing) "Een nieuwer testament" uit 1966 lijkt de schrijfster de strijd met het verleden te verliezen: "Losse herinneringen, als bellen die omhoogstijgen in een kreek waarvan men de diepte niet kan peilen. Wat er op de boden gist blijft voor altijd (...) verborgen". (41).²⁵

Hierna veranderen dan ook de vorm en het karakter van haar historisch werk. In 1968 gaat zij op speurtocht in en rond "De Tuinen van Bomarzo". Zij noemt dit boekje een essay: "Vlucht in het verleden? Ik weet niet waar het heden ophoudt en het verleden begint. Niets is ooit geheel voorbij" (140). Nog verder gaat zij op experimenteertocht, terwijl zij zich ook bezig gaat houden met emancipatieproblemen, getuige jaar twee laatste historische boeken: "Een gevaarlijke verhouding of Daal- en Bergse brieven" (een verzonden discussie met Markiezin de Merteuil uit de beroemde in 1782 verschenen roman van Choderlos de Laclos) en het hier te bespreken boek over Mevr. Bentinck. Het eerste heet een roman, het tweede niet. In de (brief)roman voert de schrijfster een gedachtenwisseling op de wending van Verlichting naar Romantiek, over de Tijdgeest, het provinciale Holland van die dagen en de positie van de vrouw. De halve wereldliteratuur wordt ter ondersteuning der argumentaties aangedragen. Het fictieve heeft hier uiteraard een dubbele functie, omdat een romanpersonage "gehistoriseerd" wordt en een eigen leven wordt gegeven, terwijl via de retourbrieven de afstand naar de schrijfster in de 20e eeuw wordt overbrugd. Houding, plaats en situatie van de vrouw staan in de gevoerde correspondentie centraal: "... geheel vrouw (zoals ik), (alweer zoals ik) niet innerlijk gebonden (...) door het feit dat zij vrouw is. Worden er dergelijke vrouwen geboren in deze eeuw, anders dan in het brein van creatieve idealisten, mannen die zelf geen vrede hebben met hun conditie?" (35). Zo'n vrouw bleek toch te bestaan in de figuur van Charlotte Sophie Bentinck. De (brief)roman is achteraf te beschouwen als een voorstudie: "Verfijnde gevoeligheid, nog nimmer tevoren onder woorden gebrachte schakeringen en diepten van het innerlijk leven, zouden — zo vernam ik — de bevrijding der hypocrisie inluiden. Eerbied en begrip voor het vrouwelijk wezen ...!" (57/8).

V

In het Middachten-archief op het Rijksarchief te Arnhem vond Hella Haasse historische gegevens voor haar — in het zo juist vermelde boek nog aan fictie ontleende — heldin, Mevr. Bentinck, als alterego van de Markiezin. Verder onderzoek heeft deze "ware geschiedenis" opgeleverd. De tekst is, zoals eerder gezegd, opgebouwd uit authentieke brieven, documenten, e.d., door de schrijfster vertaald, bewerkt en/of verkort en van informatieve, literaire tussenteksten voorzien. Het boek wordt als een, zij het waar, sprookje, ingeleid, waarbij gevonden zelfportretten (het verzamelen ervan was een hobby van de moeder van de hoofdpersoon) de eerste verhaalstof vanzelf aandragen. Zo raken we goed op de hoogte van het wel en wee in de Noordduitse landen en hun contacten met Denemarken en de Republiek in het begin van de 18e eeuw.

In 1715 wordt Charlotte Sophie van Aldenburg (hierna C.S.) geboren. Als zij dertien jaar is, ontmoet ze Albrecht Wolfgang, graaf zu Schaumburg Lippe dan dertig

jaar oud. Zij doet hem het voorstel later samen te gaan leven en hun gebieden samen te voegen. Een kinderlijke scherts? Al spoedig kruisen hun wegen zich, daar haar pleegzuster de vrouw wordt van de graaf. Intussen wordt vanuit Holland belangstelling getoond C.S. als bruid te verwerven voor de elf jaar oudere Willem Bentinck, een jongeman met goede toekomstperspectieven. Voordat het huwelijk daadwerkelijk gesloten wordt, is al veel leed de smoorverliefde Willem ten deel gevallen (zie zijn epistels, 143vv., 157vv. en 184vv.). Heeft de bepaald niet popelende a.s. bruid al niet vanaf 1731 een emotionele (en erotische) binding met haar zwager? De overgeleverde brieven verhullen weinig en de spanning van het verhaal ligt in zichzelf besloten door simpel de chronologie te handhaven. Dit echter is niet consequent gebeurd: soms wordt later authentiek materiaal als commentaar tussengevoegd (bv. 103, 147, 213/4, 254, 310). De zin hiervan is me ontgaan, of voorzag de schrijfster, dat, met het naderen van het einde van het boek, de documenten hun spanning verloren en dat op deze manier dit vormprobleem voorkomen kon worden? Commentaar was voldoende voor handen in de brieven naar en van de moeder van Bentinck en vooral in de schrijfsels van de rentmeester op Aldenburg.

In 1733 is C.S. eindelijk Mevr. Bentinck, maar de kiem voor het mislukken van de echt is al aanwezig. In de brief van 21 okt. 1734 aan haar zwager refereert zij aan de avond voor de bruiloft, toen zij en haar zwager zich aan elkaar beloofden (168). De brief wijst terug naar door Hella Haasse gegeven informatie (146), maar geldt hier niet wat in de inleiding uitvoerig aan is gesteld? Het "fictieve element" wordt toepasbaar gemaakt door een "juiste" (eigenhandige) plaats van de feitelijke gegevens, de (literaire) taal versterkt het evocatieve en tegelijk het historische beeld. De tekst rond dit in een climax af: "Maar om een vrouw haar mond te laten houden is er maar een middel ...!" (169).²⁶

Onderwijl getuigen de brieven ook van de nieuwe geest, van het Verlichtingsdenken (bv. de godsdienst (174), de Hollandse geborneerdheid (261, 265), Voltaire op Lippe (345): Dit loopt uit op een ander thema in het boek, dat der emancipatie, m.n. van de vrouw. De echtelijke relatie voltrekt zich overigens voorspelbaar: er komen kinderen, C.S. is veel in Duitsland en is voortdurend "ziek": zij vertoont steeds meer "nukken" tegenover haar echtgenoot (of anders gezegd: zij moet zich steeds vaker geweld aandoen om het leven aan te kunnen), etc. Aan Bentinck's kant doemt voorzichtig zijn zuinige aard op. Deze zal in de tweede helft van het boek nog in alle geborneerdheid²⁷ terugkomen, daarbij aan de tekst als verhaal enigszins afbreuk doende. In 1737 wordt de sexuele grens tussen de amants opgeheven, zij het, dat dit eerste breekpunt via Mevr. Haasse tot ons komt, zo ook een mogelijk gevolg ervan (205, 214). Is hier het fictieve de historie verre de baas of is juist de historie het slachtoffer van het literaire? Of zijn dit de woorden, waarvoor de autrice in haar Nawoord

zich als het ware bij voorbaat verontschuldigt door mee te delen, dat zij voor de gang van het verhaal eigen, noodzakelijk geachte, informatie heeft toegevoegd? Licht hier niet dat bijkans niet te vatten terrein, dat zo moeilijk getraceerde grensvlak van onze inleiding, waardoor vele filosofen vanaf Aristoteles de poëzie verre verheven achtten boven de historie? Keukenmeiden-auteurs zouden er nu een punt achter hebben gezet, echter zo niet de bronnengetrouwe Hella Haasse.

Een boeiende vraag in het verhaal is uiteraard, hoe Bentinck zelf op de situatie inspeelt. Hij heeft zo zijn vermoedens, maar is uiterst discreet. Ook hier komt de authenticiteit vanzelf psychologische bouwstenen voor een "moderne roman" brengen tot een steeds hechtere constructie, — onmisbaar in een goed verhaal. Zijn vierde serie brieven aan zijn vrouw (in absentie) worden anders van toon, ze zijn afstandelijker en getuigen, begrijpelijk, meer van eigenbelang (270vv.). De bom barst in 1739 als C.S. een kind verwacht van de graaf. De scheiding met Bentinck volgt snel, hoewel diens eerste reactie (in een brief aan C.S.) van grote menselijkheid getuigt (289-291).

Na dit tweede breekpunt wordt het boek ietwat langdradig: C.S. is veel bij haar zwager, er ontstaat een ménage à trois met de nodige strubbelingen, er komt nog een kind en de hoofdpersoon maakt de aftakeling van de vurig verlangde relatie volledig mee tot en met de dood van haar graaf. In de epistels komt het tweede thema nu sterk naar voren, waarbij C.S. zichzelf kwetsbaar analyseert. Zij is hier als de Markiezijn de Merteuil uit de "Daal-en-Bergse brieven" te beschouwen en er is in haar leven veel terug te vinden van datgene, waarover Schenk²⁸ zoveel zinnigs heeft gezegd. Ook is veel contra-commentaar op haar gedrag te vinden, zo een goed beeld biedend van de meer behoudende geesten. Twee citaten vermogen ons nu een glimlach te ontlokken (of heeft Mevr. Haasse dit bewust zo vertaald?): "Mevrouw is de schaamte voorbij;" (365), "haar leven is één roman" (373).

Ter voortgang van het verhaal komt de schrijfster steeds vaker en uitvoeriger tussenbeide (bv. 327/8, 329-332, 340-343, 361, 363, 418-421) en de vraag doet zich voor of het gekozen gezichtspunt m.b.t. het hoofdthema zich hier niet heeft overleefd? Vloeien hier geen twee "romans" samen in één "geschiedenis"? Zijn de toevoegsels niet te veel van het goede om de aandacht van zelfs een historisch geïnteresseerde lezer gevangen te houden? Anderzijds: het historische leven van de figuren bracht uiteraard nieuwe zaken met zich mee en daar diende op ingespeeld te worden, wat zo onontkoombaar zijn weerslag kon hebben op de kern van de stof. De schrijfster zal dit dilemma ongetwijfeld zelf ook gevoeld hebben bij de verdere expositie van het voorhanden materiaal. Heeft Mevr. Haasse haar ervaring aan romantechniek en literaire kunst enigszins geweld aangedaan of heeft zij bewust gestalte willen geven aan de voortgang van een "leven"? Liet de heldin haar niet meer los om zo elk mogelijk gegeven van de "onvere-

nigbaarheid van karakter" te kunnen vermelden?

VI

Het genre H.R. heeft zijn hoogtepunt gehad. De functie ervan in de 19e eeuw van "Nationalerhebung" is voorbij. Die functie lijkt meer overgenomen door de film en de TV. M.i. levensvatbaarder en voor het genre meer vernieuwend is de techniek van het werken met verschuivende perspectieven, waarbij de lezer via al dan niet authentieke bronnen zelf mede de gang van het verleden kan bepalen.²⁹ Dit stelt hoge(re) schrijf- en leeseisen en het is nog de vraag of dit niet ten koste zal gaan van het literaire karakter of het romanelement van het genre.

Geppert daarentegen schreef zijn dissertatie juist om een theorie te formuleren voor wat hij "de andere H.R." noemt en hij komt via Brecht (met diens Caesarboek) op deze nieuwe vorm uit.³⁰

Romanciers als Thornton Wilder en Gore Vidal hebben hun sporen in dezen ook al verdiend. Nu dus ook Mevr. Haasse. Met dit boek heeft zij m.i. bewezen, dat de door haar gekozen vorm zeggingskracht heeft.

Mijn bezwaren tegen haar tekst zijn voldoende geadstrueerd. Overigens blijf ik van mening, dat historische romans van enig literatuur en historisch niveau wel degelijk zowel de literatuur als de geschiedenis kunnen dienen, ook op de middelbare school. Couperus, Vestdijk en Hella Haasse spreken voor zich. Het onderhavige boek is alleen al goed voor een paar scripties, de toegevoegde literatuurlijst is daarbij een behulpzame uitkomst.

Noten

1. Geciteerd in: A. Fleishman, *The English Historical Novel* (Baltimore, 1971), 15.
2. H.S. Haasse, "Reacties van Forumdeelnemers", *Groniek*, 10 (1976), 20.
3. J. Huizinga, *Cultuurhistorische verkenningen* (Haarlem, 1929), 32 vv. Ook hierover: S. Vestdijk, "Over de historische roman", in *Gallische Facetten* (Den Haag, 1968), 195vv.
4. H.B. Henderson, *Versions of the Past. The Historical imagination in American fiction* (New York, 1974), 9-15.
Het meest bekende theoretische werk is van de neo-marxist, G. Lukacs, *The Historical Novel* (Harmondsworth, 1969).
5. Het betreft hier meestal aansporingen, c.q. verwijten, over en weer om vanuit de geschiedwetenschap meer te letten op de tijdgeest in de literatuur of om in de literatuurwetenschap meer oog te hebben voor de historiciteit van de te bestuderen auteurs.
Zie bv.: G. Hartman, "Toward literary history", *Daedalus*, 99 (1970), 355-383. J.V. Fleming, "Historians and the Evidence of literature", *Journal of Interdisciplinary History*, IV (1973), 95-105.
W. Laqueur, "Literature and the historian", *Journal of Contemporary History*, 2 (1967), 5-14.
Ph. Damon (ed.), *Literary criticism and historical understanding* (New York, 1968).
6. Zie de kritische studie over de "narratio-auteurs" in: F.R. Ankersmit, "Het narratieve element in de geschiedschrijving", *Tijdschrift voor geschiedenis*, 91 (1978), 181-213.
Voor het onderhavige artikel is ook gebruik gemaakt van een nog te verschijnen studie aangaande de narratio van deze auteur, waarvoor dank.
7. N. Hampson, "History and Fiction: Where does the difference lie?", *Manchester Literary and Philosophical Society, Memoirs and Proceedings*, 106 (1963/4), 64-73.

8. H. Allen, "History and the Novel", *The Atlantic*, 173 (1944), 119-121; hij definieert een H.R. dan ook als volgt: "... a kind of mule-like animal begotten by the ass of fiction of the brood-mare of fact, and hence a sterile monster."
9. Hampson, "History and Fiction", 69. Zie ook: C.F. Mullett, "The Novelist confronts Clio", *The South Atlantic Quarterly*, LX (1961), 56-70.
10. F. Chapell, "Six propositions about Literature and History", *New Literary History* (1970), 513 vv.
Sterker nog bv. volgens Vestdijk laat een schrijver van H.R.'s "het vrijwel koud of datgene wat hij beschrijft ook werkelijk gebeurd is ...", in Vestdijk, "Over de historische roman", 190.
11. R.B. Nye, "History and Literature: Branches of the same tree", in R.H. Bremner (ed.), *Essays on History and Literature* (Ohio, 1966), 150. Zijn conclusie over geschiedenis als wetenschap luidt tenslotte: "History is an art, perhaps an art trying to be a science, but always an art, whether it succeeds or not" (159).
12. R.G. Collingwood, *An Idea of History* (Oxford, 1970), 246 vv.
Een kritische evaluatie in dezen in:
M.A. Weinstein, "The creative imagination in Fiction and History", *Genre* (1970), 264 vv.
Fleishmann, 5 vv.
Over de grenzen der hermeneutiek:
F.R. Ankersmit, "De Historiografie en de Historische Roman", *Groniek*, 10 (1976), 13 vv.
13. F.W. Steuber Jr., "Using history for Fiction", *Wisconsin magazine of history*, 43(1959), 245-252. Deze romancier bespreekt diverse technische kwesties, die een literator gebruiken kan bij zijn historische fictie; hij hecht daarbij meer waarde aan stijl dan aan visie.
14. Hier wordt niet bedoeld dat de historiografie geen literaire ambities mag hebben (bv. Mattingly). Evenmin, dat geen fictietechnieken mogen worden benut. Niet voor niets is er interesse voor de narratio. Andersom is er ook deze werking, in de non-fiction novel, bv. Mailer's, *The armies of the night*. Zie hiervoor m.n. L. Braudy, *Narrative Form in history and fiction* (Princeton, 1970).
15. W. Drop, *Verbeelding en Historie* (Utrecht, 1972²), 8.
16. W. Iser, "Möglichkeiten der Illusion in historischen Roman (Sir Walter Scott-Waverley)", in *Nachahmung und Illusion* (München, 1964), 144 en 153.
17. H. Butterfield, *The Historical Novel* (Cambridge, 1924), 29 – een overigens duistere bijdrage tot de discussie.
Ook in dezen: H. Cam, *Historical Novels* (London, 1968²).
18. Weinstein, "Creatieve imagination", 268.
19. Via o.m. de ik-vorm te hanteren, zie daarvoor: Steuber Jr., "Using history", 250.
20. Drop, 31/2 en 9/10.
21. Fleishman en Henderson (zie noten 1 en 4); zeer extreem met een heel eigen theorie voor bepaalde te onderscheiden historische romans:
H. – V. Geppert, *Der "andere" historische Roman* (Tübingen, 1976).
Een goed en na te volgen voorbeeld te onzent van historische zijde:
E. Visser, *Couperus, Grieken en Barbaren* (Amsterdam, 1969).
22. Twee bekende voorbeelden zijn:
L. Maigron, *Le Roman Historique à l'époque romantique* (Paris, 1898).
J. Prinsen, *De oude en nieuwe historische roman in Nederland* (Leiden, 1919).
23. H.S. Haasse, "In een grot", in *"Leestekens"* (Amsterdam, 1965), 175.
24. Zie noot 2.
25. Hier zij speciaal verwezen naar:
W. de Moor, *Meester en Leerling. In de voetsporen van S. Vestdijk* (den Haag, 1978), 41-61.
Zie ook het interview met de schrijfster van: J. Brokken, "Hella Haasse", *de Haagse Post* (21-10-1978). Ook van belang enkele recensies op het Bentinckboek, o.a. NRC (16-6-'78), VN (24-6-'78) en Elsevier (15-7-'78).
26. Deze verwijzingen herhalen zich in oplopende frequentie, zo de verhaaltstof als vanzelfsprekend in literaire zijn scheppend (193, 229, 249, 250/1, 254 en 264/5).
27. Wat betreft de hoop op financiële uitkomst is het gesloten huwelijk geen succes; want na het overlijden van de vader van C.S. komen de Bentincks bedrogen uit. Zo raakten zij van de regen in de drup (263).
28. H.G. Schenk, *De geest van de Romantiek* (Bilthoven, 1966), 117-150. Zelfs stelt C.S. hele verhandelingen op over de positie van de vrouw in haar tijd (367 vv.).
29. W. Iser und F. Schalk (ed.), *Dargestellte Geschichte in de Europäischen Literatur des 19. Jahrhunderts* (Frankfurt a/M., 1970), 113-115.
30. Geppert, 269 vv.

Medio oktober 1979 verschijnt:

P.Th.F. Gieles en J.C.M. Greep

Geschiedenis in de Lagere Klassen.

Herziene uitgave van het Brugklas- en het Onderbouwrapport in één deel.

De prijs bedraagt f 13,50 per stuk bij afname van minder dan 10 exemplaren en f 12,50 per stuk bij afname van 10 of meer exemplaren.

Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 van de penningmeester VGN te 's Gravenhage, onder vermelding van "Lagere Klassen" en het gewenste aantal.

Literatuurberichten

DEMOGRAFIE IN NEDERLAND

E.W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische studie.* (Leiden), 1978. Van Loghum Slaterus. 321 blz. kaarten, tabellen en grafieken. Prijs f 36,50.

Het verschijnen van een nieuw boek over de demografische geschiedenis van Nederland mag een gebeurtenis genoemd worden. De historiografische demografie is nog maar een jonge wetenschap en het aantal monografieën over onze bevolking in het verleden is op de vingers van één hand te tellen.

De grote lacunes in onze kennis over de tijd vóór 1800 zijn door het werk van de zg. Wageningse school wel weggenomen. Deze periode is duidelijk het domein van de historici. Het jongste verleden wordt beheerst door demografen en sociologen. De eerste helft van de 19e eeuw is daarom altijd een beetje tussen de wal en het schip gevallen. Toch is deze periode zeer belangrijk omdat daarin de overgang van het klassieke preindustriële patroon (hoge geboorte- en sterftecijfers met een laag geboorteoverschot en een langzaam groeiende bevolking) naar een moderne demografische structuur (met een relatief laag geboortecijfer, een nog lager sterftecijfer en een hoog geboorteoverschot) heeft plaats gevonden.

Waarom de bevolking sneller is gaan groeien is nog steeds een strijdpunt onder de historici. Het gaat om de vraag of in de tweede helft van de 18e eeuw of in het begin van de 19e eeuw het geboortecijfer is gestegen of het sterftecijfer is gedaald. Twee scholen staan hier tegenover elkaar. Een combinatie van beide verklaringen komt overigens ook voor.

Een vergelijkbare strijd is gevoerd over de vraag waarom het sterftecijfer in de tweede helft van de 19e eeuw gedaald is. Hier is de verwarring iets minder groot omdat de cijfers tenminste eenduidig zijn: de gemiddelde levensduur is in de laatste honderd jaar ongeveer verdubbeld.

Ook hier zijn er ruwweg twee scholen; is meer en beter voedsel de oorzaak dat de vatbaarheid voor allerlei epidemische ziekten is afgenomen of is de grotere hygiëne de reden dat besmettelijke ziekten als tyfus zijn verdwenen? De betere medische verzorging die natuurlijk aan de daling van de sterfte heeft bijgedragen kan het proces niet op gang hebben gebracht omdat het al begonnen was voor de grote toename van het aantal artsen, verplegend personeel en ziekenhuizen op gang kwam. Daar komt nog als te verklaren verschijnsel bij dat de daling van de sterfte in het westen van ons land begonnen is, terwijl omstreeks 1850 de sterfte daar veel hoger was dan in de rest van Nederland. In het laatste kwart van de 19e eeuw gaan de westelijke provincies echter voorop lopen en volgen het oosten en zuiden van het

land op afstand de ontwikkeling. Hofstee heeft al jaren geleden een theorie geformuleerd die de daling van de sterfte en de regionale verschillen moeten verklaren: de opkomst van het modern-dynamische cultuurpatroon, een moderne attitude die als hygiënisch besef zou kunnen worden aangeduid, of als de bereidheid om van moderne mogelijkheden te profiteren. Het besef dat hygiëne belangrijk is, de acceptatie van nieuwe ideeën en gewoonten, treedt het eerst in het westen op en verbreidt zich langzamerhand over de rest van het land dat eerst nog vasthoudt aan wat Hofstee het agrarisch ambachtelijk cultuurpatroon heeft genoemd.

Hofstee toont zich in de eerstgenoemde controverse over de bevolkingsgroei omstreeks 1815 een aanhanger van de theorie van de stijging van het geboortecijfer. Zijn verklaring gaat in precies dezelfde richting als die voor de daling van het sterftecijfer in de tweede helft van de 19e eeuw: de invloed van de Verlichting gooit de remmen die de oude maatschappij in bedwang hielden los en het gevolg is een stroom van onwettige geboorten, vondelingen en een hoger geboortecijfer. Onder invloed van de reactie na 1815 zal alleen de hogere huwelijksvruchtbaarheid zich handhaven.

Het zijn dus de Verlichting aan het eind van de 18e en in het begin van de 19e eeuw en het modern-dynamische cultuurpatroon aan het eind van de 19e eeuw als tweede golf van dezelfde beweging, die de moderne demografische ontwikkelingen op gang hebben gebracht. In de volgende bladzijden zal duidelijk worden dat ik het met deze verklaringen niet eens kan zijn. De stijging van het geboortecijfer na de Franse tijd, moet, als er tenminste sprake van een stijging was, worden toegeschreven aan het economisch herstel na de Napoleontische oorlogen en de lagere voedselprijzen; de daling van de sterfte in de tweede helft van de eeuw is het gevolg van de economische groei die, eerst in het westen en later ook in de rest van het land, heeft mogelijk gemaakt dat ondervoeding en daarmee een verhoogde vatbaarheid voor besmettelijke ziekten in Nederland verdwenen zijn.

E.W. Hofstee, hoogleraar sociologie in Wageningen, heeft zich gedurende een groot deel van zijn wetenschappelijke loopbaan met de demografische geschiedenis van Nederland bezig gehouden. Daar was alle reden toe: ons land was in Europa demografisch gezien een buitenbeentje, zeer dicht bevolkt, met een hoog geboortecijfer, een laag sterftecijfer en als gevolg daarvan een zeer snel groeiende bevolking. Nederland kende bovendien grote regionale verschillen in geboorte- en sterftecijfers. Hofstee en enkele anderen, met name de sociaal-geograaf A.C. de Vooy en de socioloog F. van Heck, hebben al spoedig ingezien dat de verklaring van dit afwijkend demografisch gedrag in het verleden gezocht moest worden: al in 1850 had ons land een hoog

geboortecijfer en ook toen waren er binnen Nederland grote verschillen tussen het westen en een deel van het noorden aan de ene en het oosten en zuiden aan de andere kant.

In dit boek gaat Hofstee nog een halve eeuw verder terug dan zijn gebruikelijke uitgangspunt 1850. De stijging van het geboortecijfer begon al na 1815; Hofstee spreekt van een regeneratie na de voorgaande periode. De grote regionale verschillen, met zeer hoge geboorten- en sterftecijfers in het westen, waren ook al aanwezig in 1815 en moeten dus verklaard worden voordat er iets over de periode na 1850 gezegd kan worden. Een voor de hand liggende vraag is dan waarom dit boek niet eerder is geschreven. Waarom zijn de demografen altijd pas in 1850 begonnen? Het antwoord is niet moeilijk te geven: vanaf die tijd komen er per gemeente gepubliceerde demografische gegevens beschikbaar. Over de periode daarvoor moeten de cijfers, als zij er al zijn, uit de archieven worden verzameld, hetgeen voor een socioloog die niet aan archiefonderzoek gewend is en die bovendien een overzicht over *alle* gemeenten wenst, een onmogelijke opgave is. Toch heeft Hofstee ook voor dit boek nauwelijks archiefonderzoek verricht of kunnen verrichten. Hij maakt ook nu gebruik van gepubliceerd materiaal en dat betekent dat hij zich moest beperken tot een grotere maat dan waarmee hij gewend was te werken (provincie in plaats van gemeente) en dat hij anderzijds moest terugvallen op gegevens uit één gemeente (Amsterdam), in de veronderstelling dat de daar gevonden cijfers representatief zijn voor de rest van Nederland.

In het boek worden twee grote demografische problemen onderzocht: de stijging van het geboortecijfer na 1815 (waarom is de bevolking na 1815 gaan toenemen na een lange periode van stagnatie) en de verklaring van de hoge sterfte in het westen van het land (waarom is het sterftecijfer zo hoog in het gebied waar na 1875 het sterftecijfer zo snel zal dalen dat het lager komt te liggen dan in andere delen van Nederland?) Kenners van het werk van Hofstee zullen gezien hebben dat deze vraagstelling in het verlengde van zijn vroegere werk over de tweede helft van de eeuw ligt en dat het om cruciale punten gaat. Hofstee is niet iemand die lezers afscheept met beschrijvingen en hem de verklaring elders laat zoeken. Laten wij eerst de verhoging van het geboortecijfer na 1815 bespreken. Hofstee vraagt zich af hoe een dergelijke verhoging mogelijk is in een tijd van "diepe armoede, enorme aantallen werklozen (en) stagnerende produktie" (p. 70). En hoe is het mogelijk dat deze grotere aantallen kinderen niet (mede) het gevolg zijn van meer huwelijken? Hofstee constateerde namelijk dat de stijging van het aantal kinderen per huwelijk, de stijging van de huwelijksvruchtbaarheid, de oorzaak van de toename van het geboortecijfer is geweest. Nu Hofstee's verklaring. Onder invloed van de Verlichting ontstond er in West-Europa een "algemene sociale — met name ook geestelijke en culturele crisis die (...) op een breed terrein een aantasting en ver-

zwakking betekende van het voordien bestaande normenstelsel" (p. 82). Dit verzwakte normbesef komt demografisch tot uiting in een enorme toename van het aantal vondelingen en het percentage buitenechtelijke kinderen. Deze verschijnselen zijn door Hofstee alleen in Amsterdam (en ten dele ook in Rotterdam) onderzocht, maar "Amsterdam (is) geen eiland in Nederland; als het in Amsterdam regent, druppelt het in de rest van het land." Nadat nu het normbesef is verzwakt, werd met de bevrijdingsroes in 1813 "een zekere dam doorbroken en deze werd, nadat de roes van de bevrijding was verdwenen, niet weer hersteld." (p. 73). Hoe wij ons deze orgie rond het Driemanschap en Willem I precies moeten voorstellen is mij niet helemaal duidelijk. Want vreemd genoeg neemt het aantal vondelingen en onwettige kinderen na 1817 af. Hofstee schrijft dit toe aan de "algemene tendentie tot restauratie die na de Franse tijd door Europa waart (...). Met name echter binnen het huwelijk bleven de effecten van de emancipatie (van de man uiteraard) zichtbaar" (p. 88) en kwamen dus in de cijfers van een hogere huwelijksvruchtbaarheid naar buiten.

Merkwaardig is dat Hofstee niets moet hebben van economische verklaringen. Weliswaar gaat hij uitgebreid in op de vraag of de beweging in de kosten van het levensonderhoud iets zou kunnen oplossen, maar hij komt keer op keer tot een negatief resultaat. Tenslotte komt hij dan uit op de hierboven geschetste, door de Verlichting beïnvloede en door bevrijding en reactie in een bepaalde richting gestuurde mentaliteitsverandering. En toch lijkt mij een sociaal-economische verklaring veel eenvoudiger, aannemelijker en daarom juist. Een paar voorbeelden.

De toename van het aantal vondelingen in Amsterdam kan volgens Hofstee niet alleen uit een stijging van de kosten van het levensonderhoud worden verklaard. Tot op zekere hoogte is dat juist. Tussen 1726 en 1770 is het aantal vondelingen zeer gering geweest, terwijl de graanprijzen al na 1760 gaan stijgen, aldus weer Hofstee. Maar de stijging van de graanprijzen was vóór 1770, zeker in vergelijking met later, niet erg groot en in Amsterdam is er nog geen sprake van een economische crisis. Het aantal bedeeden begint pas na de Vierde Engelse oorlog (1780-1784) toe te nemen en dan komt ook het aantal vondelingen op een zeer hoog peil. Niet alleen de stijging van de kosten van het levensonderhoud maar ook — en waarschijnlijk in de eerste plaats — de structurele werkloosheid hebben het bestaan van een groot deel van de bevolking ondermijnd. Toen dit proces eenmaal op gang gekomen was en het aantal vondelingen (pas geboren kinderen), verlaten kinderen (grotere, achtergelaten kinderen, van wie de ouders bekend waren) en het aantal kindermoorden toenamen, heeft de regering van de stad noodgedwongen het vroeger bestaande en gehandhaafde verbod opgeheven en het te vondeling leggen van kinderen "oogluikend" toegelaten.¹ De stijging van de onwettige geboorten kan volgens mij aan dezelfde oorzaak worden toege-

schreven. Kinderen worden wel geboren maar voor het bijbehorende huwelijk is een zekere welstand nodig. Overal zien wij het aantal huwelijken teruglopen als de economische situatie slechter wordt.

Hofstee verbaast zich er over dat de beide verschijnselen, vondelingen en onwettige kinderen, zo snel na 1815 weer verdwijnen of tenminste sterk verminderen. Maar inmiddels had er nog wel iets anders plaats gevonden dan alleen een bevrijdingsproces. Na 1813 werden de economische betrekkingen tussen Nederland en andere landen weer hersteld. Weliswaar kwamen de oude tijden niet weerom, zoals Van Hogendorp in de proclamatie van november 1813 voorspeld had, maar aan de catastrofale toestand van bijna voortdurende oorlog die tussen 1795 en 1813 geheerst had en die de scheepvaart bijna helemaal onmogelijk maakte, kwam een einde. Daar komt nog bij dat in de periode na 1817 de kosten van het levensonderhoud in vergelijking met de vorige decennia bijna dramatisch gedaald zijn.

Hofstee springt zeer vreemd om met zijn cijfers. Het is duidelijk dat de socioloog hier de historicus parten heeft gespeeld. Voor een socioloog is een cijfer misschien heilig en als er dan al wat op aan te merken valt, maakt de wet van de grote getallen dat meestal wel weer goed. Maar als er van grote getallen geen sprake is en een enkel cijfer moet dienen om een verschijnsel op grotere schaal te illustreren — de situatie waarin een historicus zich maar al te vaak bevindt — is het nodig om de bronnen zeer kritisch te bekijken.

Als voorbeeld de cijfers over de onwettige geboorten. Mentink en Van der Woude² hebben destijds in hun studie over Rotterdam het aantal onwettig gedoopte kinderen berekend. Deze cijfers lopen tot 1811. In hetzelfde jaar beginnen de cijfers van de onwettige geboorten in Amsterdam. Van 1811 op 1812 vindt er in Amsterdam een verdubbeling van dit aantal plaats. In zijn grafiek 7 (p. 230) heeft Hofstee de beide reeksen aan elkaar gekoppeld — de percentages van 1811, het enige jaar dat voor beide steden bekend was, liepen immers niet al te ver uit elkaar — en zo een reeks geconstrueerd die van 1750 ononderbroken tot 1824 doorloopt. Na nog even opgemerkt te hebben dat deze "enorme uitbarsting" (de verdubbeling van 1811 op 1812 in Amsterdam) al heel moeilijk met de ontwikkeling van graanprijzen in verband gebracht kan worden spreekt hij over "een bijna verbijsterende ontwikkeling met betrekking tot huwelijk en seksuele relaties, die in de jaren kort vóór en kort na de bevrijding van de Franse overheersing haar toppunt vindt" (p. 72). Een groot deel van de verbijstering kan echter worden weggenomen als men zich realiseert dat in 1811 pas halverwege het jaar de Burgerlijke stand is ingevoerd — voordien werden deze cijfers niet verzameld — zodat er van een verdubbeling in 1812 helemaal geen sprake is.³ Het cijfer voor Amsterdam heeft zich voor en na 1811 veel geleidelijker ontwikkeld dan Hofstee denkt. Het lag natuurlijk altijd al veel hoger dan in Rotterdam. Een groot

percentage van de onwettig geboren kinderen bestond uit vondelingen. De aanstaande moeders kwamen naar Amsterdam om daar te bevallen of de kinderen werden — soms zelfs van Texel — naar Amsterdam gebracht omdat daar een groot tehuis voor vondelingen stond (het enorme gebouw dat nu het Paleis van Justitie herbergt op de Prinsengracht bij de Leidsestraat; de kinderen werden overigens de eerste jaren bij minnen in de stad ondergebracht). Het percentage onwettige geboorten in steden wordt daardoor kunstmatig opgeblazen en dat geldt binnen Nederland in de eerste plaats in Amsterdam.

Nu de "regeneratie", de stijging van het geboortecijfer, na 1815. Vergeleken met de daling van de bevolking in Noord-Holland vóór 1815 is er vooral in deze provincie in de periode 1815-1829 sprake van een "radicale omslag" (p. 19). Hoe komt Hofstee aan zijn gegevens? Uitgangspunt is de volkstelling van 1815. Verder zijn er voor de jaren 1804-1813 per provincie cijfers van geboorte, sterfte, huwelijken en echtscheidingen gepubliceerd. Hofstee heeft daarmee geboorte- en sterfecijfers berekend door terugtellend vanaf 1815 en rekeninghoudend met het jaarlijkse geboorte- of sterfteoverschot de bevolking van 1804 en volgende jaren te reconstrueren. Op deze manier blijft de migratie buiten beschouwing maar voor heel Nederland acht Hofstee dit niet van groot belang. Anders wordt het volgens mij als het om provincies gaat. Stel dat er uit Noord-Holland in de jaren 1795-1815 een groot aantal mensen is geëmigreerd, dan zal het jaarlijks berekende bevolkingscijfer ieder jaar te hoog worden, een proces dat naar mate men 1815 nadert een steeds grotere afwijking gaat geven. Als gevolg daarvan worden de geboorte- en sterfecijfers veel te laag (immers, deze worden berekend per 1000 van de bevolking). Pas in 1815 is de zaak weer in orde en constateren we een sprong in het geboortecijfer. Hoe groter de emigratie uit een provincie na 1795 is geweest, des te scherper is de tegenstelling met de periode na 1815. De regeneratie zit dus voor een deel in de cijfers ingebakken.

Daar komt nog iets anders bij. Vóór 1811 bestonden er alleen cijfers van het aantal gedoopte kinderen en niet van het aantal geborenen. De Fransen hebben in 1811 registers van de burgerlijke stand ingevoerd, in de meeste gemeenten in augustus 1811, in enkele met ingang van 1812. In de registers van 1813 en 1814 bestaan echter "grote leemten".⁴ De provinciale cijfers over 1814 zijn zelfs nooit gepubliceerd, maar Hofstee heeft deze in het Algemeen Rijksarchief gevonden. Het zou daarom mogelijk zijn, dat over de jaren 1812 tot 1814 onvolledige geboortecijfers zijn overgeleverd en dat de cijfers pas na 1815 volledig zijn. Het lijkt mij in ieder geval gevaarlijk om op grond van het betrekkelijk wankel cijfermateriaal van vóór 1815 over een "grote sprong voorwaarts" (p. 87) en van een "regeneratie" (passim) na 1815 te spreken.

Als het geboortecijfer van vóór 1815 te laag zou zijn, biedt dat ook perspectief voor het vreemde verschijnsel dat het geboortecijfer stijgt terwijl de huwelijksfrequentie hetzelfde blijft, met als gevolg een hogere huwelijksvruchtbaarheid. Het aantal huwelijken is namelijk een betrouwbaar gegeven omdat dit al honderden jaren geregistreerd werd. Men beschikt voor deze periode echter niet over cijfers die het mogelijk maken om de huwelijksvruchtbaarheid te berekenen, zodat Hofstee zich heeft moeten behelpen door het aantal geboorten door het in dezelfde periode gesloten aantal huwelijken te delen.

Toch zijn er wel aanwijzingen dat er sprake is van een zeker herstel. De immigratie van lidmaten van de Hervormd Kerk naar Amsterdam neemt na 1813 op bescheiden schaal weer toe.⁵ Dezelfde bron die Hofstee voor de loop van de bevolking gebruikt heeft, geeft over de jaren 1815-1824 20.000 overledenen minder dan over de tien jaar 1804-1813; dit gerekend op een totaal van ruim 143.000 overledenen in Noord-Holland in de eerste periode. Ook het geboortecijfer zal wel iets gestegen zijn. Het lijkt mij echter dat dit in de eerste plaats aan de verbeterde economische omstandigheden moet worden toegeschreven. Zeker is dit het geval geweest in het westen, dat veel sterker dan de rest van het land onder de afsluiting van de zee heeft geleden.

Het tweede grote vraagstuk in dit boek is de verklaring van de hogere sterfte in het westen van het land en de snelle daling na 1875 waardoor het westen na enige tijd een veel gunstiger beeld gaat vertonen. Hofstee schrijft de hogere sterfte in hoofdzaak toe aan het gebruik van oppervlaktewater als drinkwater waardoor de kans op besmettelijke ziekten veel groter was dan in andere delen van het land. En waardoor is het sterftecijfer eerder dan elders in het land gedaald? Kenners van het werk van Hofstee weten het antwoord: het is de aanvaarding van het modern-dynamische cultuurpatroon, tot uitdrukking komend in de groei van het hygiënisch besef, dat er eerst in het westen en veel later ook in de rest van het land voor gezorgd heeft dat het sterftecijfer in de tweede helft van de 19e eeuw gedaald is. Het modern-dynamische cultuurpatroon blijft echter helaas een wat mistig begrip. De oorsprong moet misschien in de Renaissance gezocht worden, de relatie met de Verlichting is "duidelijk" (p. 162), het is een ideaaltypisch begrip in de zin van Weber en verder wordt er niet veel meer over gezegd dan dat het de wil om door verandering tot verbetering te komen omvat.

Nieuw in de analyse van Hofstee is dat hij in dit boek de daling van de sterfte naar leeftijdsgroepen en doodsoorzaken differentieert. Zoals al uit andere literatuur bekend was begint de sterftedaling bij de besmettelijke ziekten en bij de leeftijdsgroep boven de vijf jaar. De kindersterfte blijft tot laat in de 19e eeuw op een zeer hoog peil.

Over de doodsoorzaken en de leeftijdsgroepen is dus geen verschil van mening nodig; het gaat om de inter-

pretatie van de gegevens. Bij Hofstee is de geleidelijke groei van het hygiënisch besef de oorzaak, bij anderen, b.v. de Engelse medisch-historicus McKeown⁶ en de Nederlandse economisch-historicus J.A. de Jonge⁷ is het de verbetering in de voedingstoestand die de weerstand tegen besmettelijke ziekten heeft doen toenemen en daarmee hun dodelijke werking heeft opgeheven.

Hofstee verwerpt met zo veel woorden de mogelijkheid dat sociaal-economische omstandigheden invloed op de daling van de sterfte in het westen hebben gehad. De Jonge heeft echter aangetoond dat het verbruik van de z.g. eerste levensbehoeften tussen 1852-56 en 1872-76 met 42% en tussen de eerste periode en 1892-96 met 60% is toegenomen. In de eerste twintig jaar is het grotere gebruik toe te schrijven aan de afschaffing van accijnzen als die op het gemaal (1855), van de "zeer bezwaarlijke" gemeentelijke accijnzen (1865) en aan de vermindering van de werkloosheid. In de periode na 1870 zijn het loonsverhogingen en prijsdalingen die het gebruik verder omhoog hebben gestuwd. Met cijfers heeft De Jonge tenslotte aangetoond dat de daling van de sterfte aan tuberculose (afgezien van de zuiglingensterfte de belangrijkste doodsoorzaak) zich parallel met de economische conjunctuur heeft ontwikkeld.⁸ Dat betekent dat hogere inkomens waarmee meer en beter voedsel kon worden gekocht, in de eerste plaats verantwoordelijk zijn geweest voor de daling van de sterfte. Weinig mensen zullen in Nederland de hongerdood zijn gestorven, maar het is de voortdurende toestand van ondervoeding of zeer eenzijdige voeding die het lichaam iedere weerstand tegen besmettelijke ziekten ontnaemt.⁹ Een goed voorbeeld is de nu vrij onschuldige ziekte mazelen die vroeger vele slachtoffers kon maken.

De Jonge heeft geen onderscheid tussen de verschillende regio's gemaakt. Wat Hofstee meedeelt als verklaring voor de hogere sterfte in het westen, het gebruik van oppervlaktewater als drinkwater, klinkt zeer plausibel. Voor de rest zal de hogere sterfte in het westen moeten worden toegeschreven aan het feit dat daar een zeer dichte, merendeels in steden opeengepakte bevolking woonde die voor voedsel van de ongunstige marktsituatie afhankelijk was. Zeer ingenieus heeft Hofstee zelf na eliminatie van de sterfte aan cholera in 1848/49 berekend dat de sterfte ten tijde van de voedselschaarste in de jaren 1846-49 hoger geweest is dan in het oosten en het zuiden van Nederland. Na 1875 krijgen wij een omgekeerde situatie. De economische opleving heeft zich in de eerste plaats van het westen voorgedaan dat van de export van veeteeltprodukten, van handel, verkeer en industrie afhankelijk was. De enorme structurele werkloosheid is daar het eerst verdwenen. Het oosten en zuiden van het land die vooral van de akkerbouw afhankelijk waren, hebben het juist in de periode 1878-1895 ten gevolge van de grote depressie in de landbouw met lagere lonen en grote werkloosheid zeer moeilijk gehad. Omgekeerd hebben de la-

gere voedselprijzen tijdens de landbouwcrisis de stedelijke bevolking in het westen in staat gesteld om meer en beter voedsel te kopen.

Tenslotte nog iets over de daling van de zuigelingensterfte die veel later begint. Het blijkt dat in de eerste plaats ziekten aan de spijsverteringsorganen verantwoordelijk waren voor de sterfte van kinderen onder de vijf jaar. Ook hier sluit Hofstee verbeteringen in de sociaal-economische omstandigheden uit. Anderzijds schrijft hij de toename van de zuigelingensterfte in de periode 1850-1870 een bladzijde later (p. 155) toe aan het "relatief toenemend aantal huwelijken onder de minder welgestelde groepen van de bevolking, met name de arbeidersbevolking. De verschillen in de verzorging die toen enerzijds de welgestelden, anderzijds de minder welgestelden aan de zuigelingen konden geven (...) was zodanig, dat hierdoor aanzienlijke verschillen in de zuigelingensterfte moesten ontstaan". Nu is het wel zeker dat de toename van het hygiënisch besef grote verbeteringen in de zuigelingensterfte en ook

in de kindersterfte met zich mee hebben gebracht. Maar daarmee was de zuigelingen- en kindersterfte in alle rangen en standen nog niet even groot. Ook het hygiënisch besef en de mogelijkheid om er naar te handelen zijn afhankelijk van de sociaal-economische situatie. Kenmerkend is dat Hofstee een artikel over kindersterfte in de ontwikkelingslanden aanhaalt waarin "ignorance and poverty" als de twee voornaamste oorzaken van de ziekten aan de spijsverteringsorganen worden genoemd (p. 161). In het vervolg gaat Hofstee dan uitgebreid in op de kennis over hygiëne die aanwezig is en bereikbaar moet zijn om dan te concluderen dat het "geleidelijk doordringen van het moderne cultuurpatroon bij de grote massa van minder welgestelden van belang was". De tweede genoemde oorzaak, "poverty", komt niet meer ter sprake en Hofstee vergeet dat de "minder welgestelden", zoals die in de 19e eeuw bestonden, in Nederland door de groei van de welvaart verdwenen zijn.

P.C. Jansen

Noten

1. P.C. Jansen, Armoede in Amsterdam aan het eind van de achttiende eeuw, in *Tijdschrift voor geschiedenis*, 88 (1975), p. 613-625.
2. G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw. Een methodisch en analyserend onderzoek van de retroacta van de burgerlijke stand van Rotterdam en Cool*. Rotterdam, 1965.
3. P. Scheltema, *Inventaris van het Amsterdamsche archief*. Derde deel. Amsterdam, 1874, p. 67 noot. Hofstee gebruikt een statistische publikatie uit 1923 die zonder bronvermelding alle gevonden cijfers kritiekloos heeft overgenomen. Nadat deze recensie al geschreven was, deelde mijn collega aan de Vrije Universiteit, Drs. J.M.M. de Meere, mij mee dat hij de oorspronkelijke cijfers die in 1923 gebruikt zijn op de zolder van het Bureau van Statistiek van de gemeente Amsterdam gevonden had. Daaruit blijkt dat mijn bewering dat een groot percentage van de onwettig geboren kinderen uit vondelingen bestond, juist was. In de door Hofstee gebruikte statistiek zat een hiaat over de jaren 1824-1828. Daarna is het percentage onwettige kinderen tot minder dan de helft afgenomen ten opzichte van de periode vóór de lacune. (Hofstee, p. 72 en grafiek 7 op. p. 230). Nu is een halvering van een dergelijk percentage na een lacune in

- een reeks voor een historicus toch tenminste een aanwijzing dat er waarschijnlijk iets aan de samenstelling van de cijfers veranderd is. Hofstee spreekt echter alleen van een scherpe daling. Omdat hij er verder geen conclusies aan verbindt, had ik dit punt in eerste instantie maar onbesproken gelaten. Nu mij echter dank zij de vriendelijke mededeling van de heer De Meere de reden voor de plotselinge daling bekend is — vóór 1824 werden de gewettigde kinderen in de statistiek als onecht opgevoerd en met ingang van 1828 als echt — leek dit een te mooi voorbeeld van onzorgvuldig gebruik van bronnen om het onvermeld te laten.
4. *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*. 's-Gravenhage, 1902, p. 81.
5. S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*. Dordrecht, 1976, p. 175.
6. Th. McKeown, *The modern rise of population*. London, 1976.
7. J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*. Amsterdam, 1968.
8. De Jonge, a.w., p. 261-262. Op dezelfde bladzijde zegt hij dat hij de bereidheid van de bevolking de nieuwe inzichten te aanvaarden — en dit ontleent hij aan een oudere publikatie van Hofstee — belangrijker acht.
9. McKeown, a.w., p. 135.

EEN AMBITIEUS HANDBOEKPROJEKT VOOR LATIJNS-AMERIKA

In de vorig jaar verschenen bundel *Geschiedenis van maatschappij en cultuur*¹ lichten B.H. Slicher van Bath en A.C. van Oss een tipje van de sluier op die hun arbeid aan een nieuw handboek over de geschiedenis van Latijns-Amerika bedekt. Ze zijn in 1974, toen beiden nog verbonden waren aan het Studie en Documentatiecentrum voor Latijns-Amerika (CEDLA) in Amsterdam, aan dit project begonnen en hebben thans een verslag uitgebracht over hun doelstellingen en benaderingswijze, met daaraan toegevoegd enkele "voorstudies" die het karakter van het werk illustreren. Het valt

niet te ontkennen dat er een dringende behoefte aan een nieuw handboek bestaat. Voor de postkoloniale periode zijn er weliswaar *Pierre Léon, Economies et sociétés de l'Amérique Latine* (Parijs, 1969) en *Gustavo Beyhaut, Süd und Mittelamerika II* (Fischer Weltgeschichte, Band 23, 1965), maar deze boeken zijn in een aantal opzichten reeds verouderd. Niettemin hebben ze het voordeel dat de auteurs uitgaan van de eenheid van het continent, waardoor zij in staat zijn de overeenkomsten en verschillen in de ontwikkeling van de landen scherper bloot te leggen. Dat kan niet gezegd worden van met name enkele Amerikaanse handboeken die, na een oppervlakkige beschrijving van de koloniale periode, uiteenvallen in een losse behandeling van de afzonderlijke staten.

een nieuwe benaderingswijze

Slicher van Bath en Van Oss willen met hun synthetiserend werk een geheel nieuwe weg in slaan. Zij leggen het accent op de noodzaak tot integratie van wat ze noemen de "materiële cultuur" — de economische en maatschappelijke aspecten — en de "geestelijke cultuur" — godsdienst, wetenschap en kunst. Ze gaan er van uit dat in principe beide culturen elkaar kunnen beïnvloeden en voorts dat de historicus om de aard van die relaties te analyseren zich niet op de individuele mens moet richten, omdat zijn motieven en denkbeelden toch niet rechtstreeks zichtbaar gemaakt kunnen worden, maar dat hij zich tevreden moet stellen met het indirecte licht dat de grote geestelijke instellingen — kerken, scholen, universiteiten etc. — op hun tijd werpen. De auteurs onderscheiden in beide culturen samen zeven hoofdelementen — demografie, conjunctuur, sociale stratificatie, bestuur, godsdienst, kennis en kunst — die eenentwintig omkeerbare relaties geven. Zij vormen als het ware een netwerk van verbindingen tussen de twee culturen, dat voor de historicus welhaast onontwarbaar zou zijn als er niet één of twee centrale verbindingsstrengen doorheen zouden lopen. Tot op zekere hoogte heeft het onderzoek naar de sociale stratificatie zo'n functie vervuld toen het ging om de integratie van de economische en sociale geschiedenis. Slicher van Bath en Van Oss hebben gezocht naar een onderzoeksterrein dat een vergelijkbare rol zou kunnen spelen in hun nog hoger reikend streven de geschiedenis van de materiële en geestelijke cultuur tot een eenheid te integreren. Hun voorlopige bevinding is dat, althans voor Latijns-Amerika, de kerkgeschiedenis zich daar het best toe leent. Zij wijzen op de mogelijkheden om verschuivingen binnen de Kerk te relateren aan economische en demografische veranderingen, terwijl anderzijds het kerkelijk denken een belangrijke invloed op het economische leven heeft uitgeoefend. Maar de Kerk verschaft de historicus ook haar eigen materiaal, met name in de vorm van talrijke nagelaten kunstwerken. Hun inhoud en stijl onthullen de veranderingen in het geestelijk leven, terwijl de kwantitatieve fluctuaties in de artistieke productie, in combinatie met demografische gegevens, ons nader kunnen informeren over de conjuncturele ontwikkeling in een bepaald gebied.

Wat te zeggen van dit, althans voor de Latijnsamerikaanse geschiedenis, in alle opzichten onconventionele handboekproject. De waarde van de gekozen benaderingswijze kan slechts afgemeten worden aan het uiteindelijke resultaat. Velen zullen twijfelen aan de haalbaarheid van een zo vergaande integratie van de historische pluriformiteit. Zo zal bijvoorbeeld Van Holthoorn, die twee jaar geleden zelf met een handboek over de Europese geschiedenis na 1750 kwam², nieuwsgierig afwachten of zijn stelling, dat een modelmatige aanpak slechts uitvoerbaar is voor onderwerpen van gespecialiseerd karakter en beperkte tijdsduur, nu weerlegd zal worden. Het gevaar van een geforceerde reconstructie van het verleden is zeker niet denkbeel-

dig: wordt bijvoorbeeld de kerkgeschiedenis omwille van haar functie in de integratie niet overgewaardeerd? De ontwikkeling van de Kerk reflecteert niet alleen veranderingen in de materiële en geestelijke cultuur van het continent, maar ook de invloed van de ontwikkelingen in Europa. Hoe zwaar laten de auteurs de externe afhankelijkheid als bepalende factor in de ontwikkeling van Latijns-Amerika wegen?

Vragen zullen er ook rijzen met betrekking tot de compositie van het te schrijven boek. Zal de lezer het beeld nog kunnen overzien, wanneer voor een zo lange periode niet alleen eenentwintig omkeerbare relaties, maar ook talrijke regionale verschillen — de auteurs onderscheiden alleen al in Spaans-Amerika zesenvestig kerngebieden — er in verwerkt moeten worden? De keuze voor een exemplarische benadering met een zekere mate van generalisatie lijkt onvermijdelijk. Al deze vragen onderstrepen de grote opgave waarvoor de auteurs zich geplaatst hebben. Hoewel uitgegaan wordt van secundaire literatuur, dwingt de gekozen benaderingswijze tot een zeer intensieve bewerking van dat materiaal. Is dat voor twee man uitvoerbaar? De "voorstudies" die in deze bundel zijn opgenomen, geven een indruk van het vele voorbereidende werk dat gedaan moet worden.

de voorstudies

In het artikel over *de demografische ontwikkeling van Spaans Amerika in de koloniale tijd*³ rekent Slicher van Bath af met enkele hardnekkige misvattingen. Hij mengt zich terecht niet in de speculatiestrijd tussen historici en antropologen aangaande de omvang van de indiaanse bevolking bij de komst van Columbus: de schattingen lopen uiteen van twaalf tot honderdtwaalf miljoen! Pas vanaf 1570 zijn er talrijke en betrouwbare demografische bronnen, vooral tribuutregisters. Slicher onderzoekt de ontwikkeling van de bevolkingsafname in de vicekoninkrijken Nieuw Spanje en Perù vanaf dat jaar en komt tot twee belangrijke correcties op het bestaande beeld. De teruggang heeft veel langer geduurd dan de meeste historici dachten, namelijk tot ongeveer het midden van de zeventiende eeuw, en hij was na 1570 veel ernstiger dan zij meenden: het dieptepunt lag in Nieuw Spanje op 22,6% en in Perù op 43,8% van het reeds sterk gereduceerde bevolkingsaantal van 1570. Overigens kan men een vraagteken zetten bij dat laatste percentage, gezien de grote lacune in de gegevens tussen 1620 en 1754. Voorts constateert Slicher zowel in Nieuw Spanje als Perù drie sterk van elkaar gescheiden bevolkingskernen, die zich ondanks de totale bevolkingsteruggang handhaven als de relatief dichtstbevoonde gebieden.

Van Oss heeft deze demografische gegevens gebruikt in zijn onderzoek naar *de expansie van de bedelorden in Nieuw Spanje in de zestiende eeuw*⁴. De Franciscanen, Dominicanen en Augustijnen hebben tussen 1523 en 1560 in opdracht van de Spaanse koning, die door de paus als politiek en geestelijk beschermheer van de in-

dianen was aangesteld, Nieuw Spanje gekerstend en daarmee gekoloniseerd. Van Oss vergelijkt zijn kaart met de opmars der kloosters van de verschillende bedelorden met Slichers gegevens over bevolkingsconcentraties. Hij concludeert dat de orden die gebieden voor kerstening kozen die het dichtst bevolkt waren en dat zij daarbij elkaar zo veel mogelijk meden ten gevolge van een felle rivaliteit (zodra de mogelijkheden tot verdere kerstening uitgeput raakten, namen de conflicten snel toe, waarbij monniken niet aarzelden de eigen indianen te mobiliseren om kerken of kloosters van een concurrerende orde plat te branden; na 1560 zou dan ook een snel verval van de bedelorden intreden). Verder constateert hij dat de geografische expansie der kloosters overeenkwam met het huidige wegnnet, waarbij hij afleidt dat het proces gepaard ging met de ontsluiting van de drie demografische kerngebieden. Slicher van Bath had reeds geconstateerd dat pas na 1620 de drie tot dan geïsoleerde kernen geleidelijk aan elkaar groeiden. Van Oss stelt zich niet de vraag of dat mede in verband gebracht kan worden met de afnemende invloed van de drie rivaliserende bedelorden.

Beide voorstudies tonen hoe de auteurs aan hun ambitieuze integratie werken en hoe omvangrijk die taak is. Ook het voorlaatste artikel in de bundel heeft zo'n voorbereidend karakter. Slicher onderzoekt daarin de omvang, gevarieerdheid en de gevolgen van de invoer van planten en dieren in Spaans Amerika gedurende de eerste eeuw van de kolonisatie. De studie is gebaseerd op twee reisverslagen. Zijn conclusie luidt dat nooit in enig ander deel van de wereld *de kolonisatie van het milieu* op zo grote schaal en in zo'n hoog tempo heeft plaatsgevonden. Daarbij raakten de kolonisten de controle over de vermenigvuldiging van het vee gedeeltelijk kwijt; de verwilderde dieren berokkenden de landbouw van de autochtone bevolking veel schade. Al even oorspronkelijk qua vraagstelling is het korte slotartikel van dezelfde auteur, waarin hij onderzoekt wanneer en waarom de Carmeliet monnik Vázques de Espinosa in zijn reisbeschrijvingen van grote delen van Spaans Amerika (1608-1622) plaatsen als een "paradijs" omschrijft. Jammer is het dat Slicher niet ingaat op de theologisch – historische aspecten van het paradijsbegrip in de literatuur van de periode der grote ontdekkingsreizen. Daardoor wordt de studie niet boven het nivo van een, overigens aardig, woordenspel uitgetild.

het vraagstuk van de afhankelijkheidsrelaties

Wat uitvoeriger wil ik stilstaan bij het artikel *Feodalisme en kapitalisme in Latijns-Amerika*, mijn inziens de belangrijkste bijdrage in de bundel.⁵ Van een doelgerichte voorstudie is geen sprake. Slicher van Bath mengde zich in 1973 in de discussie die in de tweede helft van de jaren zestig door André Gunder Frank op gang was gebracht met de stelling dat de koloniale Latijnsamerikaanse economie vrijwel vanaf het begin een kapitalistisch karakter heeft gehad.⁶ Velen, vooral marxisten, verwijten Frank onjuiste, respectievelijk onmarxisti-

sche, definities van feodalisme en kapitalisme te gebruiken.⁷ Hoewel zij daar over het algemeen gelijk in hebben, is het jammer dat de meesten niet verder komen dan die begrippenstrijd en zich niet de vraag stellen of dat wat Frank de essentie van een kapitalistische economie noemt, namelijk productie voor een markt, wel zo kenmerkend was voor de economische verhoudingen in Spaans en Portugees Amerika. Anders gezegd, Franks boutespraken gaven niet de stoot tot nieuw historisch onderzoek naar de mate waarin delen van Latijns-Amerika autarkisch waren dan wel direct of indirect in de internationale economie geïntegreerd. De dependenciaschool, waar Frank de belangrijkste voorloper van is, bestaat overwegend uit economen, sociologen en politicologen. Zij hebben sterk de neiging de historische vraag naar het tijdstip en de wijze waarop de integratie in het wereldkapitalisme plaatsvond te omzeilen, om vervolgens wel, in navolging van Frank, die integratie als hoofdoorzaak van de onderontwikkeling aan te wijzen. De asymmetrische externe relaties, zo luidt hun redenering, hebben in het verleden geleid tot het ontstaan van "interne afhankelijkheidsrelaties", maatschappijstructuren die niet op de ontwikkeling van het eigen land maar op die van de dominante landen zijn afgestemd. Als voorbeelden noemden zij de groei van monokulturen, latifundio – minifundiorelaties en gesegmenteerde klassenverhoudingen.

Er is bij de *dependentistas* duidelijk sprake van een overconcentratie op de theoretische aspecten, wat ook wel begrijpelijk is gezien hun heterogene ideologische samenstelling. De vaak verwarrende terminologie die velen gebruiken – Frank spreekt bijvoorbeeld van *limited development*, *underdeveloped development*, *lumpendevlopment*, *satellite development* en *super satellite development*, zonder de inhoudelijke verschillen, als die er al zijn, uiteen te zetten – leidt tot eindeloze discussie over elkaars "theoretische betrouwbaarheid". Die marxistische *dependentistas*, die hun theorieën een aanvulling op de in hun ogen te Europacentrische imperialisme-theorie van Lenin noemen⁸, worden fel aangevallen door geestverwanten, die stellen dat er niets nieuws onder de zon is en dat Lenin het allemaal al zo'n vijftig jaar eerder heeft geformuleerd.⁹ Nu gaat deze polemiek verder dan een ordinaire exegesestrijd. Ze raakt in wezen de vraag naar het universele karakter van de kapitalistische ontwikkeling. Waar orthodoxe marxisten de neiging hebben daaraan vast te houden en hoogstens wijzigingen in de omstandigheden erkennen, pleiten de Brazilianen Dos Santos en Marini voor de introductie van het begrip "afhankelijk kapitalisme", dat zich volgens geheel eigen wetten ontwikkelt en zich derhalve fundamenteel onderscheidt van het "klassiek kapitalisme".¹⁰ Deze en soortgelijke discussies hebben tot gevolg gehad dat er wel veelvuldig nieuwe "theoretische aanzetten" voor analyses werden gegeven, maar dat men "vergat" de daad bij het woord te voegen. Het is de verdienste van het artikel van Slicher van Bath dat hij, na even de begrippenstrijd aangeduid te hebben, zich

richt op de concrete problemen van het historisch veldwerk, het analyseren van de factoren die het economisch karakter en de interne en externe relaties van een gebied bepalen. Hij komt niet met een uitgewerkte case study, maar zoekt naar de algemene lijnen in de ontwikkeling van bijvoorbeeld de arbeidsverhoudingen, marktrelaties, ruilmiddelen en de verschillende categorie- en produktie-eenheden. Wat daar over bekend is — en dat is helaas nog niet zo veel — brengt hem tot de voorzichtige conclusie dat Latijns-Amerika in de koloniale periode overwegend autarkisch was, waarbij de marktsector uitzette en inkromp overeenkomstig de golfbeweging van de conjunctuur. Toch acht hij een negatieve korrelatie tussen de economische ontwikkeling in Europa en Latijns-Amerika niet onwaarschijnlijk, al moet hij erkennen dat een vluchtige vergelijking van de belangrijkste indicatoren — prijzen, lonen, geldhoeveelheid en demografische ontwikkeling — in de periode 1500-1800 geen uitsluitsel geeft. Behalve dat de verschillende omstandigheden in beide werelddelen een vergelijking erg moeilijk maken, speelt opnieuw het ontbreken van bruikbare deelstudies een beslissende rol.

Het is al weer zes jaar geleden dat Slicher van Bath de problemen signaleerde waarop de historicus stuit die de externe en interne factoren in de ontwikkeling van Latijns-Amerika wil meten. Inmiddels heeft de historische uitwerking van het afhankelijkheidselement in het proces van sociale verandering nauwelijks vorderingen gemaakt. Er is nog altijd een groot tekort aan regionale studies waarin de integratie in een groter economisch verband en de doorwerking ervan in de economische, maatschappelijke, kulturele en politieke verhoudingen nader worden geanalyseerd. Toch zullen Slicher van Bath en Van Oss, die zich ten doel gesteld hebben de ontwikkeling van de materiële en geestelijke cultuur in het zuidelijke deel van de Nieuwe Wereld in beeld te brengen, er niet onderuit kunnen die ontwikkeling in haar internationale samenhang te beschouwen. Het ware te wensen dat de theoretische steriliteit waarin de *dependentistas* zijn blijven steken, een reactie oproept die tot de noodzaak van empirisch onderzoek onderstreept en tot een nieuwe uitdaging maakt. Het valt echter te betwijfelen of onze handboekschrijvers daar dan nog hun voordeel mee kunnen doen.

R. van Vuurde

Noten

1. Uitgegeven door Ambo, Baarn in de serie Basisboeken. In de bundel zijn ook vier artikelen van Slicher van Bath opgenomen die niet de Latijnsamerikaanse geschiedenis tot onderwerp hebben; alle vier zijn reeds eerder gepubliceerd en blijven hier onbesproken.
2. F.L. van Holthoorn, *Mensen in Europa — ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750*; uitg. Samsom, Sociale en culturele reeks, Alphen a.d. Rijn, 1977.
3. Oorspronkelijk een lezing gehouden aan de universiteit te Bielefeld, 7 februari 1977.
4. Reeds eerder in het Engels verschenen in het *Boletín de Estudios latinoamericanos y del Caribe*, 1976, p. 32-56. Dit tijdschrift wordt verzorgd door het CEDLA in samenwerking met het Caribisch Instituut te Leiden.
5. Oorspronkelijk een lezing gehouden op 14 november 1973 voor het Groninger Historisch Studenten Dispuut Ubbo Emmius.
6. Deze en aanvullende stellingen heeft Frank in diverse artikelen uitgewerkt. De belangrijkste zijn opgenomen in de bundels: A.G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, (Monthly Review Press, 1969/Pelican, 1971); en A.G. Frank, *Latin America: Underdevelopment or Revolution* (Monthly Review Press, 1970).
7. Zie voor de feodalisme — kapitalisme discussie bijvoorbeeld: E. Laclau, *Feodalisme en kapitalisme in Latijns-Amerika*, in: "Wat is Imperialisme?", *Sunscrift* 54 (Nijmegen, 1972); L. Vitale, *Ist Lateinamerika feudal oder kapitalistisch? Brauchen wir eine bürgerliche oder eine sozialistische Revolution?* in: Rotbuch 15: "Kritik des bürgerlichen Anti-Imperialismus" (Berlijn, 1969); en K. Steenland, *Notes on Feudalism and Capitalism in Chile and Latin America*, in: *Latin American Perspectives*, Spring 1975.
8. De kritiek op Lenin werd het scherpst geformuleerd door de Braziliaan Dos Santos, *The Crisis of development theory and the problem of dependency in Latin America*, in: H. Bernstein ed., "Underdevelopment and development; speciaal p. 73, 74. Bij veel andere dependentistas is de kritiek impliciet aanwezig.

9. Zie bijvoorbeeld: David Lane, *Leninism as an ideology of Soviet development*, in: E. de Kadt en G. Williams eds, "Sociology and Development" (Londen, 1974); Bob Sutcliffe, *Imperialism and industrialization in the third world*, in: R. Owen en B. Sutcliffe, "Studies in the theory of imperialism" (Londen, 1972); Agustín Cueva, *A Summary of "problems and perspectives of dependency theory"*, in: *Latin American Perspectives*, Fall 1976. Zij baseren hun standpunt op twee werken van Lenin, *The development of Capitalism in Russia* (uit 1899) en *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme* (uit 1917). Het is opmerkelijk dat hun conclusie dat die studies aantonen dat Lenin zich wel degelijk met de specifieke problemen van de kapitalistische ontwikkeling in economisch achtergebleven en afhankelijke landen heeft beziggehouden ook gedeeld wordt door een niet-marxist als Philip O'Brien; zie diens artikel *A critique of Latin American theories of dependency*, in: I. Oxaal, T. Barnett, D. Booth eds, "Beyond the sociology of development" (Londen, 1975, speciaal p. 21. Mijns inziens wettigt de inhoud van beide werken bovengenoemde conclusie allerm minst. In het eerste analyseert Lenin de kapitalistische ontwikkeling in Rusland als een endogeen proces waarin de effecten van bij voorbeeld de buitenlandse kapitaalinvloed of de ongelijke concurrentieverhoudingen niet worden onderzocht. Lenin probeert juist aan te tonen, tegenover de Narodniki, dat de Russische ontwikkeling, afgezien van het faseverschil, niet wezenlijk afwijkt van die van het Westeuropese kapitalisme. In de Imperialismebrochure zegt Lenin slechts terloops iets over de effecten van het imperialisme op de koloniale samenlevingen. Naast sociale ontworpening constateert hij dat de buitenlandse investeringen leiden tot industrialisatie en versnelde kapitalistische ontwikkeling.
10. Dos Santos, op. cit. p. 72, 76; R.M. Marini, *Dialektiek van de afhankelijkheid: de exporteconomie*, in: "Imperialisme en onderontwikkeling", *Sunscrift* 104 (Nijmegen, 1976). Marini noemt de accumulatie door de schepping van absolute meerwaarde het kenmerk van de afhankelijk kapitalistische ontwikkeling, terwijl het in de klassiek kapitalistische ontwikkeling in toenemende mate gaat om de accumulatie door de productie van relatieve meerwaarde (zie p. 87 e.v.).

De Belgische historicus K. van Isacker, hoogleraar aan de Universitaire Faculteiten Sint Ignatius te Antwerpen, is in het Noorden te weinig bekend. Dit is te merkwaardiger omdat hij in de afgelopen jaren nog al wat geschreven heeft over de geschiedenis van het "gewone volk", een thema dat heden ten dage bij ons in de volle belangstelling staat. Heeft Nederland het mooiste beeld van de dokwerker, België heeft met Van Isacker's *De Antwerpse dokwerker 1830-1940* de fraaiste beschrijving van de strijd van deze arbeiders om een menswaardig bestaan. Ook uit andere publicaties blijkt Van Isacker's beslist niet vrijblijvende belangstelling voor het wel en wee van de verdrukten in de samenleving. Daarnaast vervult de achteloosheid, waarmee wij als bewoners van de aarde met onze rijkdommen omspringen, hem met grote zorg. Zijn kleine, wel geschreven *Het land van de dwazen* is een klare oproep tot versobering en bezinning op de verkwisting en vervuiling die onze technische vooruitgang met zich meebrengt.

De genoemde thematiek is terug te vinden in *Mijn land in de kering, 1830-1940*, deel I, 1830-1914.¹

In dit boek staan twee zaken centraal. Enerzijds geeft de auteur een beschrijving van de veranderingen die het Vlaamse land in een driekwart eeuw onderging. Anderzijds rijst daarbij de vraag voor hem of deze veranderingen wel een kering ten goede of eerder ten kwade waren. Van Isacker beperkt zich in zijn boek tot het Vlaamse land (het gebied waar Nederlands gesproken wordt) en hij beschrijft het leven van rijken en armen en alle er tussen liggende gradaties. Over de rijken hoort men het minst. Ook niet over de Vlaamse grondbezittende adel en dat terwijl het platteland veel aandacht krijgt. De geografische beperking is overigens niet zodanig dat er een vertekening van de werkelijkheid ontstaat. Stad en land krijgen de aandacht. De schilderijen van de steden met hun preutse, werkzame burgerij, egoïstisch, maar ook bereid tot feest en plezier, worden afgewisseld met brede beschrijvingen van het platteland van de kust tot in de Kempen.

Het platteland heeft de grote liefde van Van Isacker en al lezend leeft men intens mee met de grote vaak negatieve ingrepen die er het bestaan hebben veranderd. De opkomende industrie vernietigde in vele streken de huisindustrie en deed het boerenproletariaat ontstaan, dat bedelend en levend van de bedeling, of de fabriek in moest of als "fransman" of pendelaar de kost moest gaan verdienen.

De ineensstorting van de plattelandseconomie gebeurde in de jaren dertig en veertig. De mechanisering van de vlas- en textielnijverheid en ook de goedkope importen, waren desastreus voor de vele boeren, die alleen van hun kleine bedrijfje niet konden leven. De aardappelziekte (1845) en de mislukte graanoogst (1846) brachten tot in 1849 honger en ellende. Het zelfde gold voor de jaren zeventig en begin tachtig. Achter de veel later op-

komende huisnijverheid van het kantklossen stak ook veel uitbuiting.

Ook het toenemende verkeer, trein en buurtspoor — in economisch opzicht van groot belang —, droeg er toe bij dat het nog vrij gesloten platteland, met zijn hiërarchische verhoudingen werd opengegooid, en veel van de oude tradities en gebruiken werd vernield. De ontkerkelijking was een van die verschijnselen. En Van Isacker verheelt niet dat de kerk er zelf veel schuld aan had. "De hele burgerij", zo formuleert hij het (blz. 80), "misbruikte het geloof van de volksklasse om een systeem van weldadigheid op te leggen dat tot lijdzaamheid dwong."

Al ontkomt hij niet geheel aan een idealisering van het leven op het land, hij ziet ook de zorg, het harde werken, de ziekte en vervuiling wel degelijk. De sterfte, vooral onder kinderen, was zeer hoog.

Telkens is het thema "het wegglijden der oude, vertrouwde draagvlakken van het leven" en wat er voor in de plaats komt.

Zeker de materiële rijkdom kwam er, maar tegen welke prijs en volgens welke verdeling? Langs de kust verrezen er de boulevards en de casino's, maar het kostte een deel van de vissersbevolking het bestaan. Verpaupering en drankzucht was het gevolg. Hetzelfde gold voor een niet onaanzienlijk deel van stadsbevolking. Veel van de inwijkelingen uit het platteland kwamen in de stegen en beluiken terecht en hadden als laatste escapisme slechts de drank. Twee van de twaalf maanden werken voor de drankrekening was normaal (blz. 195).

Van Isacker signaleert het werk van de politieke partijen en de charitatieve organisaties. Hij wijst op de liberalen die het volk leerden lezen (het Willemsfonds), weldra gevolgd door de katholieke tegenhanger, het Davidsfonds. De vrees bij de katholieken voor zedenbedervende literatuur is echter zo groot dat het opvoedende werk er in zekere mate door wordt verlamd.

Ook de socialist en hun strijd voor de ontvoeding van de arbeidende klasse komen aan bod, evenals de christen-democratie. Maar welk een drama, als men de strijd van priester A. Daens beziet. Zijn sociale bewogenheid wordt door zijn katholieke medeburgers wel onmenselijk afgestraft. (Zie ook K. van Isacker, *Het Daensisme, 1893-1914*. Antwerpen 1965.²)

Ondanks lichtpunten als emancipatie van de vrouw en van de arbeider, ondanks de materiële verbetering voor velen, constateert Van Isacker op het einde van de eeuw een grote mate van onzekerheid.

"Het geloof in de technische vooruitgang maakte de mensen blind voor de langzaam verworven wijsheid dat de materiële behoeften ondergeschikt dienen te blijven aan de geest en dat het evenwichtige bestaan maar mogelijk is als de band behouden blijft met de natuurlijke uit de aandacht van generaties gegroeide omgeving" (blz. 250).

Nog een paar opmerkingen over dit boeiende, leesbare en mijns inziens ook voor wat oudere leerlingen zeer geschikte boek. De illustraties zijn zeer wel gekozen.

Zij verhelderen de tekst werkelijk. Het zijn vaak werken van schilders uit de tijd zelf, die stad en land en mens en arbeid uitbeelden. Alleen, was het nodig om drie kleurenafbeeldingen, nog in zwart-wit te herhalen? De iconografische verantwoording, het notenapparaat, de literatuurlijst en het register zijn in orde en maken het boek nog bruikbaar.

Veel van wat Van Isacker ons biedt is ook in de nieuwe delen van de *A.G.N.* (12 en 13) te vinden. Het voordeel van dit boek is de eenheid en de eigen visie van de schrijver. Of zijn beeld te nostalgisch is, zal een kwestie van persoonlijke smaak zijn. Af en toe dook bij mij de neiging op om een vergelijking te trekken met de boeken van F. Engels, Sidney Webb, A. Toynbee en de Hammonds.

In de beschrijving van de verschillende bevolkingsgroepen miste ik, naast de adel, ook de joodse gemeenschap, die toch zeker in Antwerpen duidelijk aanwezig was/is. Leefde zij zo geïsoleerd dat er geen contact met de overige bevolking was? Misschien zal het 2e deel, dat hoop ik niet te lang op zich zal laten wachten, er antwoord op geven.

Veel meer een momentopname is Hendrik Conscience's *Geschiedenis van mijn jeugd*.³ Deze fraaie heruitgave van het Mercatorfonds is voorzien van een aantal lezenswaardige woorden vooraf. E.H. Kossmann (auteur van *De lage landen, 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*) en A. Verhulst belichten de politieke achtergronden van het Verenigd Koninkrijk en het revolutionaire België in 1830-1831. Met name het revolutiejaar, dat in Conscience's leven een grote rol speelt, krijgt ruime aandacht. De tekst is verzorgd door Marx Gijsen.

Conscience groeide op in een Antwerps middenstandsmilieu. Hij was een zwak en ziekelijk kind, dat genoot van mooie vertellingen en later graag Blauwboekjes las en een deel van zijn zakgeld spendeerde in de Poesjennenkelder. We lezen uitvoerig hoe het tijdens zo'n voorstelling toe ging en wat er werd opgevoerd. Zijn belevenissen in 1830, als soldaat in het leger van het revolutionaire België, en in de daaropvolgende jaren, vormen het hoofdbestanddeel van de autobiografie. Ze zijn ook zeer interessant. We maken de Tiendaagse veldtocht nu van de andere zijde eens mee. Opvallend is ook de grote verering voor de koning (Leopold). Hij is de bezielende en reddende figuur op het slagveld. Verder valt op het geringe begrip dat de manschappen van de totale situatie hebben. Ze voelen zich van hot naar haar gestuurd, lijden van honger, koude en hitte en moeten vaak op onverwachte momenten strijd leveren. Van alle tijden is het opduiken, vooral als het slecht gaat, van verhalen over verraad en onvoorstelbare overmacht van de vijand.

Voor Conscience was de diensttijd, ook na 1830-1831 bleef hij nog dienen, bovenal een groei naar volwassenheid en het begin van zijn schrijverschap. Hij werd hierin aangemoedigd en gesteund door zijn Antwerpse

vriend Jan de Laet. Eenmaal uit het leger lukte het hem niet een passende baan te vinden. Te midden van de strijd om het bestaan ontstond in 1837 't *Wonderjaer*. Naast De Laet is het dan de schilder Wappers die zich het lot van de jonge schrijver aantrekt. Hij zorgt er voor dat Conscience enkele malen een financiële bijdrage van de koning krijgt.

Afgezien van kennis omtrent Conscience's leven heeft de autobiografie in taalkundig opzicht waarde vanwege het romantisch taalgebruik en in historisch opzicht om het beeld van de Antwerpse middenstand, het kunstenaarsmilieu en de beschrijving van de gebeurtenissen in en na 1830. Het jaar 1841 vormt het eindpunt van de jeugtherinneringen. Zijn schrijverschap kreeg erkenning en hij werd griffier van de Koninklijke Akademie. Curieus is het hier voor het eerst gedrukte franse toneelstuk dat hij schreef in zijn soldatentijd en in Den dermonde liet opvoeren. De anti-clericale toon is opvallend. Jezuiten en nonnen moesten het ontgelden:

"J'ai fait l'amour à des nonnettes,
Elles disaient: Beau diable, faites,
mais ne nous faites pas d'enfants.
Venez souvent au monastère,
petit démon. Soyez discret
et vous pourrez souvent nous faire
ce que vous avez si bien fait."

Het tweede couplet op blz. 287 is ook aardig.

De doorbraak naar het Nederlands kwam eerst na het midden van de jaren dertig. Sedertdien werd zijn leven beheerst door "een onophoudbare kamp ten voordele der moedertaal en der Belgische nationaliteit" (blz. 273). Dit standpunt verklaart ook zijn latere afkeer van anti-clericalisme. Naast een krachtig opkomen voor de moedertaal ook in het maatschappelijk leven, wilde hij op politiek gebied eenheid ten behoeve van een sterk Belgisch nationalisme.

De uitvoering van het boek is zeer fraai, zoals men van het Mercator-fonds kan en mag verwachten. De illustraties zijn talrijk en mooi afgedrukt. Slecht één opmerking: De Lange Wapper een poldergeest noemen (blz. 81) is wel een erg vrije vertaling van Poltergeist — klopgeest. Jammer dat er enkele drukfouten zijn blijven zitten.

Gezien de prijs zal het wel een boek voor liefhebbers blijven.

Tenslotte een meerdelig algemeen werk over de Vlaamse beweging. Het gaat om A.W. Willemsen, *De Vlaamse beweging*, dl. I, 1830-1914 en dl. II, 1914-1940.⁴ Willemsen mag in Nederland zonder meer als kenner van de Vlaamse beweging worden beschouwd. Zijn leermeester en promotor prof.dr. P. Geyl was in een deel van de behandelde tijd medespeler in de beweging, Willemsen is de historicus van die tijd. Het bekendst is zijn dissertatie uit 1958, in 1969 herzien en herdrukt onder de titel *Het Vlaams-nationalisme, de geschiedenis van de jaren 1914-1940*. Utrecht 1969.

Helaas is de aandacht voor de Vlaamse beweging na

1945 in het Noorden nog steeds gering. Dit in duidelijke tegenstelling tot vroegere jaren. Op het einde van de vorige eeuw en daarna waren er zelfs op gymnasia en middelbare scholen afdelingen van pro-Vlaamse organisaties, evenals op de meeste universitaire instellingen. Deze teruggang kan ten dele worden verklaard uit het feit dat een groot aantal van de ernstige wantoestanden in Vlaanderen verdwenen zijn. Aan de andere kant wordt door velen de Vlaamse beweging na de tweede wereldoorlog zonder meer onder de noemer nationaal-socialisme en collaboratie gebracht. Dat bij een nauwkeuriger vergelijken tussen Nederland en België (Waals en Vlaams gebied) ook de hand in eigen Nederlandse boezem dient te worden gestoken, ontgaat velen nog al eens.

Juist als emancipatiebeweging is de Vlaamse beweging de moeite van een nadere studie waard. Het gaat om een duidelijk gelokaliseerde groep mensen met een eigen taal en cultuur, die in sociaal en economisch opzicht wordt ingekapseld en onderdrukt. De overheersende taal, de bestuurstaal en de taal van de economische machthebbers, is het frans. De strijd om ervan bevrijd te worden is vele malen en vanuit verschillende standpunten beschreven. Simpel lagen en liggen de verhoudingen niet. Naast de culturele Vlaams-Waalse tegenstelling en de economische macht van Wallonië en Brussel (de eerste nu tanend) is er de voor beide gebieden geldende unitaire Belgische staat, de unitaire katholieke kerk en het unitaire politieke partijenstelsel (katholiek, liberaal en socialistisch). Binnen dat kader diende de Vlaamse beweging te opereren.

In zijn twee delen heeft Willemsen deze strijd nog eens opnieuw beschreven, gebruik makend van verschenen studies. Toch heeft hij voor het eerste deel ook nog nieuw onderzoek verricht. Met name zijn verkiezingsuitslagen en stemgedrag van politici bij Vlaamse kwesties nader bestudeerd. Willemsen heeft in zijn werk duidelijk een lans gebroken voor een herwaardering van de rol der liberalen in de Vlaamse beweging en treedt op dit punt in discussie met de Vlaamse historicus prof.dr. L. Wils, die het accent meer legt op het katholieke karakter van de Vlaamse beweging.

Ook de problematiek van socialisme en Vlaamse beweging heeft Willemsen's aandacht getrokken. Het is en blijft merkwaardig dat de socialistten eigenlijk nimmer de Vlaamse onderdrukking als strijdmiddel hebben gehanteerd. H.J. Elias wijt dit aan de internationale visie die bij de socialistten in de eerste plaats kwam. Wils schrijft het vooral toe aan de sterke anti-clericale trekken in het socialisme, waardoor het in Vlaanderen nimmer een massale aanhang kon verwerven. Willemsen zoekt de oplossing meer in het ontbreken van verbanden tussen liberaal progressisme en socialisme.

Een manco dat in nogal wat publicaties over de Vlaamse beweging moet worden geconstateerd: het ontbreken van de algemene politieke situatie in België als achtergrond, vertoont Willemsen's werk gelukkig niet. Het tweede deel ligt onmiddellijk op zijn eigen studietier-

rein: de Vlaams-nationale beweging in het interbellum. In die periode bereiken de betrekkingen tussen Noord en Zuid hun hoogtepunt, zowel voor wat betreft de aanhang als voor wat betreft de veelheid van contacten op politiek, sociaal en cultureel gebied. Uitvoerig worden we ingelicht over het ontstaan en de werking van het activisme en de Frontbeweging en over de betrekkingen van activisten en niet-activisten met Nederland. In dit verband moet ook L. Wils' studie *Flamenpolitik en Aktivisme*. Leuven 1974 worden genoemd.

Kernprobleem is of het activisme, na de oorlog groten-deels opgaand in de Vlaams-nationale Frontpartij, remmend gewerkt heeft na de 1e wereldoorlog of juist de ontwikkeling op Vlaams gebied heeft versterkt en versneld. Voor beide standpunten zijn argumenten aan te voeren. Wezenlijke successen boekt de Vlaamse beweging eerst na 1928. Eerst dan, en dan nog niet zonder strijd, komt een aantal belangrijke taalwetten tot stand die op sociaal gebied gelijkheid brengen in Vlaanderen en het Nederlands tot de taal op alle gebieden des levens maken.

Het is geen uitgemaakte zaak of het Vlaams-nationalisme daarvoor verantwoordelijk is of dat het slechts als drukkingsgroep op de unitaire partijen heeft gewerkt. Willemsen kiest voor een eigen rol voor het Vlaams-nationalisme. De historici Wils en De Vroede opteren meer voor de unitaire partijen en zien in de Vlaams-nationale beweging vooral de pressiegroep.

Verskil van waardering over de contacten tussen Noord en Zuid bestaat er ook tussen Wils en Willemsen. Wils staat afwijzend tegenover de grootnederlandse tendenzen in veel van de Noord-Zuid relaties. Hij overschat daarbij echter de werkelijke revolutionaire kracht van de grootnederlandse beweging.

Resumerend kan men stellen dat Willemsen met zijn twee delen een voortreffelijk en up to date handboek heeft geschreven en bovendien heeft aangegeven waar nog verder onderzoek gewenst is. Verschillende van deze gebieden worden op dit ogenblik al uitvoerig bestudeerd, waarbij met name prof. L. Wils en zijn medewerkers en studenten dienen te worden genoemd. Een zeer recente vrucht van dit onderzoek is de onder redactie van prof. Wils verschenen bundel "Kopstukken van de Vlaamse Beweging. Jan van Rijswijk, Adolf Pauwels, Louis Franck", in *Standen en Landen*, LXXV, 1978.

Wil men als docent zich oriënteren over de Vlaamse beweging dan zijn naast Willemsen's boeken zeer wel bruikbaar de algemene artikelen in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 2 dln., Tiel 1973-1975. Ook de hedendaagse toestand in Vlaanderen komt daar ruimschoots aan bod.

Voor leerlingen is aan te bevelen L. Wils, *De vlaamse beweging in het kader van de nationale bewegingen*. Acco, Leuven 1977 (dossiers geschiedenis 1).⁵

P. van Hees

Noten

1. Karel van Isacker, *Mijn land in de kering 1830-1980*, deel 1, *Een ouderwetse wereld 1830-1914*. De Nederlandse Boekhandel,

- Antwerpen 1978 (voor Nederland, Ambo, Baarn), 283 blz., prijs f 125,-, ISBN 90.263.0445 5.
2. Vgl. ook L. Wils, *Het Daensisme. De opstand van het Zuidvlaamse platteland*. Leuven 1969. Wils legt vooral verband tussen de christen democratie en de Vlaamse emancipatiestrijd.
 3. Hendrik Conscience (1912-1883), *Geschiedenis mijner jeugd*, gevolgd door het onuitgegeven werk *Lucifer ou Satan Converti*. Herschreven en van noten voorzien en iconografisch verlucht door Marnix Gijsen. Geschiedkundige commentaren over de tijdsgebeurtenissen in Noord en Zuid door E.H. Kossmann en

- A. Verhulst. Mercatorfonds, Antwerpen 1978, 297 blz., prijs f 145,-, ISBN 90.6153 092x.
4. A.W. Willemsen, *De Vlaamse Beweging*, deel I, *Van 1830 tot 1914* en deel II, *Van 1914 tot 1940*. Heideland-Orbis, Hasselt 1974-1975 (Twintig Eeuwen Vlaanderen, deel 4 en 5), prijs per deel B.fr. 995,-, ISBN 90 2910014 1 en 90.291 0015 x. Elk deel is voorzien van een register. Het laatste deel heeft een literatuurlijst. Een derde deel over de periode na 1940 is in voorbereiding.
 5. Vgl. ook de recensie in *Kleio*, 19 (1978) 949-950.

Sectie Pedagogische Akademies en Basisscholen

Geschiedenis op de televisie: onderwijs televisie

In het onderwijs televisieprogramma voor augustus-december 1979 zijn de volgende programma's het vermelden waard, zowel voor de basisschool als voor de Pedagogische Akademies:

'Als in het stenen tijdperk'

bestemd voor klas 3-6 van de basisschool.

Vijf televisieprogramma's en twee radioprogramma's over het experiment uit 1976 om te leven "als in het stenen tijdperk".

Het programma wordt begeleid door een leerlingenboek, een handleiding en een diaserie.

Uitzendingen: T.V.: 12-11, 19-11, 26-11, 03-12, 10-12.

Radio: 19-11, 03-12.

Bijzonderheid: dit programma wordt herhaald in het voorjaar van 1980.

"Grenzen", een wereldverkenningprogramma vooral voor klas 4 van een basisschool.

Drie TV-programma's begeleid door een sprookjesboek, een alfabetische encyclopedie, een spel, een handleiding en een diaserie.

Uitzendingen op T.V.: 11-09, 25-09 en 09-10 (herhaling 13-09, 27-09 en 11-10).

"Kinderen in de derde wereld", wereldverkenning voor klas 5 en 6 van een basisschool.

Drie T.V.-programma's en drie radioprogramma's, begeleid door een leerlingenboek, een handleiding en een diaserie.

Uitzending: T.V.: 04-09, 18-09, 02-10 (herhaling 05-09, 19-09, 03-10).

Radio: 28-08, 04-09, 11-09.

Verder informatie: Programma-overzicht Onderwijs televisie - augustus-december 1979, Stichting Nederlandse Onderwijs televisie - Riouwstraat 163 - Den Haag (tel. 070-609815).

Theoretische geschiedenis in de onderwijzersopleiding

Op veel Pedagogische Akademies bestaat de praktijk om de studenten, die in het laatste jaar geschiedenis kiezen, een kijkje te laten nemen in "de keuken" van het historisch bedrijf middels een korte leergang theoretische geschiedenis. Vaak wordt daarvoor als hulpmiddel gebruikt het boekje van Ger Harmsen: "Inleiding tot de geschiedenis" (Bilthoven - 1968). Een voorbeeld van

zo'n derde jaarsprogramma is te vinden in "Kleio"-1977 - nr. 4 (het PEDAK-nummer): J.E. Brouwer - "Didactische specialisatie geschiedenis. Mogelijkheden en onmogelijkheden".

Voor veel studenten is Harmsen's boekje een abstract en moeilijk te verteren boekje. Dit ondanks, of juist door de vele voorbeelden, die hij voortdurend geeft. Als docent kun je dit Harmsen-probleem eigenlijk alleen maar radicaal oplossen door een eigen leergang met daarin stukjes Harmsen te ontwikkelen. Een dergelijke leergang hoeft niet per sé alleen maar uit theorie te bestaan, maar zou heel best opgezet kunnen worden op basis van de methode van onderzoek.

H.J.M. van der Geest en I. de Vries-Kneplé bieden in "Geschiedenis in de klas" van december 1978 een programma aan, dat heel goed past in bovenstaande opzet: "Oordelen over slavernij".

Het hanteren van dit lesmateriaal heeft twee voordelen, nog afgezien van het feit, dat het erg goed en leuk in elkaar zit:

- aan de hand van concreet materiaal kunnen enkele problemen uit de theoretische geschiedenis aan de orde gesteld worden

- de studenten worden geconfronteerd met bruikbaar materiaal over slavernij, een onderwerp, dat in de traditionele basisschoolstof niet aan de orde kwam, maar dat zeker een plaats verdient in het basisschoolgeschiedenisprogramma. Het is de verdienste van de werkgroep-Brinkkemper van de methode "Hoe het is, hoe het was" voor dit onderwerp als een der eerste aandacht te vragen in het thema "Vervolg of verdrukt" in deel 3 (Zutphen - z.j.).

De doorgaande lijn

In februari 1979 verscheen het eerste nummer van de eerste jaargang van de "Geschiedenis krant", een uitgave van Meulenhoff Educatief rondom de methode "Geschiedenis in onderwerpen".

In dit eerste nummer komt ook een paragraaf over de basisschool voor, waarin melding gemaakt wordt van de methode "Geschiedenis in onderwerpen en opdracht", waarvan de redactie meldt: "het is volgens onze informatie de meest bruikbare methode bij het basisonderwijs".

Waar het ons echter om gaat is de volgende, jubelende passage:

"De ervaring heeft geleerd, dat leerlingen die op de basisschool met deze methode hebben gewerkt relatief minder problemen hebben met de vervolgmethode bij het voortgezet onderwijs, met name wanneer daar het brugklasboek "Geschiedenis in onderwerpen" wordt gebruikt. Deze opmerking hebben wij zo vaak op onze bijeenkomsten gehoord, dat wij menen deze te moeten doorgeven". Het zou interessant zijn indien de redactie deze uitspraak eens wat "degelijker" zou uitwerken, met argumenten of met cijfers. Op voorhand hebben we onze twijfels er zo wel gesteld mag worden, dat "althans voor het geschiedenisonderwijs een doorgaande lijn aanwezig is".

Cees van der Kooij

Regionale lesbrieven

De Stichting Culturele Raad voor de provincie Groningen (Martinikerkhof 27 – Groningen) heeft het initiatief genomen tot een lesbrievenserie "De Treckschuyt" over de regionale geschiedenis voor de basisschool.

Uit de werkgroep Streekhistorie is een redactiecommissie gevormd, die enige tijd geleden de eerste lesbrieven over de treckschuit aan de gedeputeerde van de Provinciale Staten, mevrouw I. Martens, kon overhandigen. Nieuwe lesbrieven zijn inmiddels in voorbereiding.

Het materiaal bestaat uit een lesbrieven van 16 pagina's, aantekeningen bij de lesbrieven voor de leerkracht en bijlagen. Het is een losbladige uitgave op multo A 4-formaat. Het project heeft een aanloopsubsidie van het provinciaal bestuur van Groningen ontvangen. De lesbrieven zijn te bestellen op bovengenoemd adres.

Ook in Noordbrabant is een werkgroep "Lesbrieven Brabants Verleden" in het leven geroepen, waarover meer, zodra de eerste resultaten voor handen zijn.

Ter gelegenheid van 350 jaar Hoogezand-Sappemeer verscheen onder eindredactie van C. van der Kooij een rijk geïllustreerde lesbrieven voor zowel de lagere school als voor de scholen voor het voortgezet onderwijs. In een drietal kernhoofdstukken – de vervening, de landbouw en de landbouwindustrie en de scheepvaart en de scheepsbouw – wordt de geschiedenis van Hoogezand-Sappemeer geschetst. Er zijn afzonderlijke opdrachten voor het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs. Tevens is een opzet opgenomen voor een excursie met opdrachten onder de titel "Een rondje Hoogezand" en "Een rondje Sappemeer", die moet resulteren in een soort ouderdomsplattegrond van de bebouwing. De uitgave was mogelijk door financiële steun van de gemeente Hoogezand-Sappemeer.

Jan Engbers

Mededelingen

Didaktiekconferentie

De didaktiekcommissie van de V.G.N. organiseert dit najaar weer de traditionele didaktiekconferenties in de Pietersberg te Oosterbeek. Door twee identieke conferenties te organiseren op 26-27 okt. en op 14-15 dec. hoopt zij zoveel mogelijk collega's in de gelegenheid te stellen de conferentie te bezoeken.

onderwerp: *Enkele problemen rond toetsing in het geschiedenisonderwijs.*

Deelnemers worden in volgorde van overschrijving geplaatst. Voor die overschrijving dient men f 35,- te betalen, na afloop van de conferentie worden reiskosten tweede klasse openbaar vervoer vergoed. Overschrijving van het inschrijfgeld moet geschieden op gironummer 1561752 van de penningmeester van de didaktiekcommissie te Den Haag. Voorkeurdatum vermelden.

Wij verzoeken U zo snel mogelijk in te schrijven, daarmee helpt U de commissie aan gegevens voor de organisatie en verzekert U zichzelf van een plaats op de conferentie.

Deelnemers worden van te voren van het uitgewerkte programma etc. op de hoogte gebracht.

De didaktiekcommissie

De uitgave "n Land zonder Leerplicht"

Kleio Didactica I, 1979, Leerlingenmateriaal, is tijdelijk uitverkocht, maar een ongewijzigde tweede druk zal spoedig gereed zijn. Reeds gedane bestellingen zullen dan direct worden uitgevoerd. Nieuwe bestellingen kunnen worden geplaatst door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's-Gravenhage, onder vermelding van: KD I, "n Land zonder Leerplicht" en het gewenste aantal exemplaren.

De prijs bedraagt, inclusief verzendkosten:

- bij minder dan 10 exemplaren f 2,50 per ex.
- bij 10 of meer exemplaren f 2,- per ex.

Boekbesprekingen

MIDDELEEUWEN

J. Verger, *Universiteiten in de middeleeuwen*. Fibula-Van Dishoeck (Bussum 1978) 170 pag., prijs f 34,50. Oorspronkelijke titel: Les universités au Moyen Age, Presses Universitaires de France 1973.

Als voorzichtigheid inderdaad iets te maken heeft met de porseleinkast, kan Verger wel een firma in serviezen beginnen. Zelden heb ik een zo voorzichtig gesteld boek gezien. Nu is natuurlijk een zekere mate van behoedzaamheid in de geschiedbeoefening zeer aanbevelenswaardig, maar in het onderhavige geval is het gebrek aan durf duidelijk irritant. De angst om beweringen te doen en de vrees om grote lijnen te trekken, maken het boek uitermate saai.

Deze voorzichtigheid is echter opzettelijk, het is een principe van de schrijver. Hij wil "enige voorlopige resultaten van onderzoek bijeenbrengen" en wijst daarbij vooral op probleemgebieden en vraagpunten. Voor iedere onzekerheid verontschuldigt hij zich en meer dan eens suggereert hij lacunes en open plekken, die hij achteraf zelf blijkt te kunnen invullen.

Zijn voorbehoud en verontschuldiging zijn overbodig omdat hij in het algemeen een heel bevredigend overzicht van de geschiedenis van de universiteiten geeft. Eerst schetst hij het ontstaan ervan en dan bespreekt hij de universiteit als corporatie. Enkele universiteiten worden als voorbeeld gebruikt en zijn wat uitgebreider behandeld. In een derde hoofdstuk komen de problemen rond bedelorden en scholastiek ter sprake. De resterende hoofdstukken behandelen vooral de late middeleeuwen en daarin de relatie met kerk, staat en maatschappij.

Niettemin kan men ook enige inhoudelijke kritiek op het boek hebben. De drukker en de vertalers zijn verantwoordelijk voor een aantal storende slordigheden, zoals het verwisselen van de bladzijden 55/56 en 99/100, en ook voor verminkte woorden (p. 42 "universitas" en p. 50 "Galenus"). Het hoofdstukje "dubbelzinnigheden" bevat helaas niets dubbelzinnigs, hooguit een paar paradoxen.

Erger is het geknoei met termen en het ontbreken van een bruikbare definitie. "In het middeleeuws Latijn betekende universiteit zowel studium als universitas (of beter nog universitas magistrum et scolarium of universitas studii)" lezen we op bladzijde 42. Als met deze zin iets bedoeld wordt, is het toch iets anders dan er staat. Ik mis in het boek met name het inzicht dat men pas van een universiteit sprak als er een erkende gemeenschap van studenten en docenten was en dat met dit begrip niet een onderwijsinstelling werd bedoeld.

Het boek is bijna geheel gebaseerd op Franse bronnen, maar dat kan men alleen uit de literatuurlijst opmaken. Het is een beperking die nu eens niet is aangekondigd. Niettemin is het een redelijk bruikbaar overzicht zolang men zich niet vastlegt op de aanbeveling van de uitgeverij: "een standaardwerk dat verplichte literatuur zal worden voor veel studenten".

D.A. Berents

E. Ennen, *De Europese stad in de Middeleeuwen*, Haarlem-Bussum 1978, 228 pp., prijs f 32,50.

Dit boek is de Nederlandse uitgave van het werk van Edith Ennen uit 1972, getiteld: "Die europäische Stadt des Mittelalters". Deze vermelding ontbreekt in de colofon van het boek. Er zijn jammer genoeg meer onzorgvuldigheden. De pagina-verwijzing bij de "Verantwoording van de afbeeldingen" is in twee gevallen foutief. Bij de "Inhoud" zijn de hoofdstukken genummerd, maar in de tekst zelf is het nummer van het betreffende hoofdstuk weggelaten. Indices van personen en za-

ken zouden een welkome aanvulling zijn geweest op het plaatsnamenregister. Sommige geografische begrippen, zoals "Oud-Rusland" en "Ybbs" (p. 44) zijn zo onduidelijk gebleven, dat zij zelfs in de tekst van een vraagteken zijn voorzien. Gelet op de talloze behandelde, of althans vermelde steden, bekend en onbekend, waren thematische overzichtskaarten bij elk hoofdstuk gewenst geweest. De enorme literatuurlijst – met een aanvulling over de verschenen literatuur 1972-1978 – had beter gesplitst kunnen worden in een lijst van geraadpleegde bronnen, en een afzonderlijke lijst van artikelen en monografieën, die op zich weer ingedeeld had kunnen worden in een lijst van algemene werken, en in lijsten per tijdvak of geografisch spreidingsgebied van groepen steden.

Ondanks de overvloed van bibliografica bevreemdt het ontbreken van het heldere en schematisch gecomponeerde boek van Henri Pirenne: "Medieval cities; their origins and the revival of trade", dat naar mijn mening nog steeds voldoet als eerste kennismaking met begrippen als *communitas*, *mercatores*, en de inrichting van het oudste stedelijke bestuur. Eveneens ontbreekt het met vertaalde en geannoteerde documenten aangevulde overzichtswerk van J.H. Mundy and P. Riessenberg "The medieval town" (1958). Onbegrijpelijk is de omissie van het artikel van T. Diederich over de Keulse eedgenootschappen van 1106/112 in de "Annalen für die Geschichte Niederrheins" van 1974. Omdat het werk in deze vorm vooral voor Nederlandse geïnteresseerden bestemd is, hadden twee algemene werken niet mogen ontbreken. Dit geldt voor de "Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland" uit 1978, samengesteld door G. van Herwijnen en anderen en ook voor het artikel van C. van de Kieft, "De ontwikkeling van de stedelijke autonomie in de Noordelijke Nederlanden gedurende de middeleeuwen", in het Nederlands Archiefblad van 1968.

Wat betreft de tekst van het boek, lijkt het mij, dat de Inleiding en hoofdstuk 1 over "Rome's erfenis" (p. 1-34) ingekort hadden kunnen worden tot enkele pagina's, omdat ze buiten het thema vallen. Het ware beter bewees, als de overige vijf hoofdstukken in duidelijke paragrafen onderverdeeld waren, en bovendien een duidelijke probleemstelling en samenvatting hadden gehad.

De nabeschouwing op de pp. 169-173 had beter volledig geschrapt kunnen worden. Daar staan irritante passages in. Met spijt in haar woorden verklaart zij, dat "onze steden geen uitgesproken, aan de stad gebonden leiderspotentieel bezitten". (p. 172. Maar even verder ziet zij wel hoop, "dat de toeneemende welvaart veroorzaakt, dat brede bevolkingslagen de Toscaanse middeleeuwse levenswijze van een huis in de stad en een villa buiten kunnen overnemen". Ennen dus als propagandiste van het leidersbeginsel en het tweede huis. Ze maakt het tenslotte helemaal bont, als zij in haar laatste zinnen, niet de vele sociale problemen van de steden accentueert, maar voor het heden, "de herwinning van de stadsburgerlijke vrijheid van de middeleeuwen" als voornaamste probleem ziet. Wel ja, ook dat nog, de voorrechten van de middeleeuwen terughalen, met de achterstelling van het land, het verschil tussen groot- en kleinburgers, het corporatistische gildensysteem en de liefdadigheid der geestelijke instellingen. Ennen als "laudator temporis acti medii aevi". Bedenklijk wordt het echter, als wij op p. 171 lezen dat: "in de grote Duitse katastrofe van 1945 gezin en gemeente de enige nog functionerende gemeenschapsvormen waren." En ik maar denken, dat de Duitse katastrofe al minstens in 1933 begonnen was. Ook andere beweringen in de "Nabeschouwing" zijn beslist zeer aanvechtbaar, b.v.: "De volledige inlijving bij de moderne staat, waarvan het hoogtepunt in het tijdperk van het absolutisme viel, beroofde de steden van hun speciale stadsrecht". In feite vond deze gang van zaken pas in de 18e eeuw, en in het bijzonder in het revolutie-tijdvak plaats. Alleen het beginpunt van deze ontwikkeling lag eerder, en verschilt van staat tot staat.

De hoofdstukken 2 t/m 7 vormen een optelsom van gegevens, die lang niet altijd in chronologische volgorde zijn geplaatst. Het verband tussen al die gegevens en de grote lijn van het betoog zijn soms uitermate moeilijk te volgen. Ennen heeft zich, uitgaande van haar kennis van Bonn, in de loop der jaren heel uitvoerig met stadsgeschiedenis in het algemeen bezig gehouden, getuige haar vele publicaties, waaronder het bekende: "Frühgeschichte der europäischen Stadt". Het is dan ook vrijwel zonder uitzondering, dat de gegevens van de hoofdstukken 2 t/m 7 feitelijk juist zijn, hoewel ze soms op onverwachte plaatsen verstopt zijn, en lang niet altijd volledig weergegeven zijn. Dit komt onder meer voor in de kernhoofdstukken 3 en 4 over "De vorming van de middeleeuwse stad", en over "De stedelijke heerschappij en de stedelijke gemeente". Als voorbeeld de kwestie Napels. Op p. 61 wordt verteld, hoe de Noormannen (beter: Normandische ridders) in 1071 Napels definitief in bezit namen, op p. 99 staat de voor de stad belangrijke overeenkomst van 1134 van Sergius VII met de Napolitaanse adel en alle andere ingezetenen. Het oudste gegeven over de stad Napels dateert echter al van 1030, als er een *societas*, een stedelijke gemeenschap bestaat. Maar dat vermeldt de auteur niet. Het is echter wel belangrijk. Zo blijkt immers, dat Napels, na Beneventum, waar in 1015 een "communitas prima" (coniuratio, eedgenootschap) werd genoemd, de tweede was in de oudste reeks van commune-vormingen, die van de elfde eeuw. Het was een tijdverschijnsel. Dit fenomeen speelt gelijktijdig met de algemene vredesbeweging en het streven naar de "libertas ecclesiae", zoals Ennen op p. 86 vlg. vergelijken-derwijs uitlegt. Ook de *communitas*-vorming met de daarbij behorende opkomst van den stedelijke raad, de consuls, voor de uitoefening van het zelfbestuur binnen de vredes- en defensiegemeenschap, is op zich door de auteur juist beschreven. Het blijft echter jammer, dat de afzonderlijke communevormingen, en de daarmee samenhangende veelvuldige opstanden, in het bijzonder tegen een bisschop-stadsheer niet steeds in chronologische volgorde behandeld staan. De beroemde vrijheidsoorkonde van Hoei uit 1066 staat al op p. 81 vermeld, maar de *communitas prima* van Beneventum pas op p. 99. In 1074 was in Keulen de door de kooplieden uitgevoerde opstand tegen de aartsbisschop bloedig neergeslagen (p. 88). Maar de motieven van de opstand worden niet vermeld. Daar was de beschuldiging van meedogenloos bestuur door de aartsbisschop, die aan de bevolking onrechtvaardige lasten oplegde, onschuldige personen van hun bezit roofde, en fatsoenlijke burgers kwetste door geweld te gebruiken en agressief taalgebruik. En niet in het laatst lag er het voorbeeld van de burgeropstand te Worms tegen hun bisschop in 1073. Deze hele reeks factoren wordt door Ennen veronachtzaamd, ofschoon alle motieven, en de geslaagde opstand te Worms, waarbij de bisschop-stadsheer verdreven was, beschreven staan in de Annalen van Lambertus van Hersfeld in de Monumenta, Scriptorum-reeks, deel 5. Zo staat op p. 89 het eedgenootschap van 1159 van Utrechtse ministerialen in de stad tegen hun bisschop (Godfried van Rhenen) vermeld. Maar daaraan ontbreekt dan weer het wezenlijke feit, dat juist de andere burgers van Utrecht daar gebruik van maakten om samen met de ministeriales onmiddellijk op te treden tegen hun bisschop, zoals in de Annalen van Egmond beschreven is. Het belangrijke verschijnsel van de *pataria* (patarini) te Milaan wordt alleen maar genoemd, zonder enige verduidelijking, of jaartal (p. 100). Spottend de "lompdragers" genoemd, was dit een *communitas*-beweging van lage geestelijken en eenvoudige mensen, met als ideaal het herstel van de oorspronkelijke zuiverheid en vrijheid van de kerk. Het was tevens een economische en sociale beweging tegen het rijke patriciaat en de hoge geestelijkheid. Het hervormde pausdom was de bondgenoot van de *patarini* in de strijd om de vacante aartsbisschoppelijke zetel omstreeks 1072. Ennen heeft dit allemaal weggelaten. Het onderwerp van de oorsprong en de verspreiding van het

begrip "communitas", in sommige gevallen wel, in andere gevallen niet gesticht op grond van een geschreven charter door de heer van de stad, is van de grootste betekenis in de geschiedenis en het karakter van de stedenstichtingen. Ja er zijn zelfs historici, die zulks het beslissende moment vinden, in het bijzonder als men van rechtshistorisch/institutioneel standpunt uitgaat, en van de vrijheden en eigen rechten van de stad als vredes- en defensiegemeenschap, geschraagd door een daarbij passende theoretische conceptie. Aldus ligt het beginpunt in de vroege elfde eeuw, met als belangrijke tweede fase de vorming van het eigen stadsbestuur.

Veel ruimer en variabelere zijn daarentegen de opvattingen van Ennen over het begrip "stad" naar voorbeeld onder meer van de Duitse historicus C. Haase. Daarin spelen ook de uiterlijke verschijningsvorm, de bevolkingsconcentratie, de aanwezige verschillen in sociale klassen, arbeidsdifferentiatie, de stad als centrum van economisch leven een grote, soms zelfs doorslaggevende rol, naast de onontbeerlijke bijzondere rechtspositie ten opzichte van de heer, of van het omliggende land. Dit heeft ten gevolge, dat de auteur niet zo gemakkelijk alle nadruk kan leggen op een of twee beslissende gebeurtenissen, zoals stadsrechtverlening of *communitas*-vorming, maar dat ook de vorming, dus de voorgeschiedenis van de stad gelijk gewicht krijgt en dan in feite niet meer als voorgeschiedenis beschouwd wordt. Hierdoor zijn bij voorbeeld met enige moeite de oudere factoren, die voor de elfde eeuw spelen in de uiteenzettingen van Ennen te herkennen. Daardoor is ook het verschijnsel van de *portus*, en de *vicus*, en de betekenis van nederzettingen bij abdijen, burchten, of bisschoppelijke residenties, en de verlening van markprivileges door de koning of een andere stadsheer, evenzeer geaccentueerd als de *communitas*-vorming en de stadsrechtverlening. Het treft daarom des te meer, dat een belangrijke theorie als die van de Franse historicus J. le Goff (in de "Annales" van 1968 en 1970) over de relatie tussen de stadsontwikkeling in de 13e eeuw (de tijd van de vele landsheerlijke stadstichtingen) en de toenmalige vestiging van de bedelorde-kloosters in de steden, in het werk van Ennen ontbreekt. Hetzelfde geldt voor de kwestie, in hoeverre de bedelorde-kloosters een criterium kunnen zijn voor het al dan niet stad-worden van een nederzetting in de 13e eeuw.

Er zijn meer bedenkelijke omissies. Over Engeland en de steden aldaar staat naar verhouding weinig vermeld. Als de statuten van het koopmansgilde van Valenciennes in de elfde eeuw genoemd worden (p. 107), dan had daarbij vermeld kunnen staan, dat dit de oudste koopmansstatuten van het continent zijn, die dateren uit de periode 1051-1070). De Dordtse stapel ontbreekt op p. 109. Hoe kan nu Spanje zich in 1261 in oorlog bevinden (p. 116)? Er waren daar toch verschillende christelijke koninkrijken en Moorse rijken. Bij het verschijnsel van de Duitse rijksteden, verschillend van de oude koninklijke steden of steden op koninklijk goed, is de ontstaangeschiedenis in feite niet genoemd (p. 146-148). Er had toch eigenlijk vermeld moeten worden, dat het begrip "rijksstad", onmiddellijk onder de keizer staand, zich onder Frederik II van Hohenstaufen en tijdens het Interregnum ging manifesteren.

Er is sprake van de laat-middeleeuwse stedelijke commoties, in het bijzonder in het Duitse Rijk. Ook hiervan zijn de beschrijvingen (p. 130, 158-160) hier en daar oppervlakkig. Daardoor mist men enkele essentialia, zoals het feit, dat de Keulse commotie van 1482 mislukt is. De Gentse opstand van 1382 (p. 160) ontstond mede, omdat graaf Lodewijk van Male teveel de smalle steden en het platteland begunstigde. Voor samenhang en algemene achtergronden van die stedenbewegingen in de 15e eeuw had de auteur heel wat voorstudies kunnen raadplegen van historici als W. Rausch, E. Maschke, en A. Laube (zie recentelijk A. Laube in: Beiheft 4, Neue Folge, Historische Zeitschrift 1975, p. 84).

Inzake het boek van mevr. L. Dasberg (abusievelijk Lena genoemd op p. 163!) "Untersuchungen über die Entwertung des

Judenstatus im 11. Jahrhundert" 1965 meent Ennen, dat de opvattingen van Dasberg over de verslechtering van de positie van de Joden in de elfde eeuw in vele opzichten gecorrigeerd moeten worden. Zij licht dat niet toe, of het moet zijn, dat zij daarmede duidt op een aantal privileges aan Joodse gemeenschappen te Mainz, Spiers, en Worms. Zelf noemt Ennen al als bewijs van het tegendeel de beruchte Jodenvervolgingen in het Rijnland aan de vooravond van de Eerste Kruistocht. Maar er is veel meer. In de elfde eeuw was de ghetto-vorming al lang op gang gekomen in de Duitse steden. Er was toch ook het feit, dat elke kruistocht een nieuwe reeks pogroms opriep, en de Joodse gemeenschap in isolement en gevaar hield. In de elfde eeuw waren er de hersenspinsels, dat de Joden hun "verraad" aan het christendom nieuw leven waren gaan inblazen. Juist door dergelijke factoren werd een sfeer gekweekt, waardoor de intensiteit van de jodenhaat toenam. Door de kruistochtidee en de kruistochten zelf, nam het anti-semitisme toe, zodat aan een zekere tolerantie van vroegere tijden een einde kwam (vgl. J. le Goff, *Das Hochmittelalter*, Fischer Weltgeschichte, dl. 11, p. 132, 141, 182, voor algemene informatie over deze gegevens). Wel heeft Ennen de slechte positie van de Joden in de 14e eeuw beschreven (p. 163).

Hoewel de bedenkingen tegen dit boek van Ennen overheersen, de auteur veel te veel hooi op haar vork genomen heeft, aanvechtbare beweringen uit, of op chaotische wijze problemen formuleert of behandelt, staan er ook wel betere stukken in. Dat zijn over het algemeen de uiteenzettingen over de economische betrekkingen tussen de steden, die de auteur typologisch wat betreft de latere middeleeuwen in zo'n zes groepen van Europese stedenlandschappen heeft ingedeeld (p. 114-151). In het bijzonder bevat dit gedeelte uitvoerige beschrijvingen van Genua, Florence, Keulen en Novgorod, met het accent op enkele aspecten van de institutionele geschiedenis, en op de geschiedenis van koopliedenfamilies. Maar over het algemeen is de lectuur van dit boek mij niet meegevallen.

C.A. van Kalveen

Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede, dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*. Vertaling A. De-mytenaere, iconografie A. Derolez en L. Devliegher, inleiding R.C. van Caenegem. Antwerpen 1978. Mercatorfonds, 274 pag., prijs f 210,-

Galbert van Brugge maakte heel wat mee. In Westeuropa vormden de elfde en de twaalfde eeuw een periode van belangrijke veranderingen. De toename van de bevolking en de economische opleving leidden tot de opkomst van de steden en de burgerij, met name in Vlaanderen. De zelfbewuste burgers wilden een uitbreiding van hun rechten en enige greep op de politiek, zodat hun belangen behartigd zouden worden. Tegelijkertijd probeerde ook de Vlaamse graaf zijn macht te versterken. Daartoe organiseerde hij een moderne centrale administratie die alleen door de Engelse werd geëvenaard. Galbert was een onderdeel van die administratie.

Tevens maakte de graaf gebruik van ministerialen, onvrije dienaren die op allerlei belangrijke posten konden worden ingezet. Binnen deze klasse groeide de macht van de familie der Erembalden, die als ridders en als burggraven de graaf dienden, terwijl leden van dit geslacht ook in kerkelijke ambten gevonden konden worden. De belangrijkste figuur van de familie was Bertulf, de proost van Sint Donatiaan, die vanaf 1089 onder vier graven kanselier is geweest. Door zijn verwanten aan invloedrijke posities te helpen en door het uithuwelijken van zijn nichtjes, de zogenaamde Erebbaldmeisjes, wist hij de machtspositie van zijn familie nog sterker te maken.

Voor al de edelen, de oude machthebbers, voelden zich door deze nieuwkomers bedreigd. De burgerij protesteerde tegen de manier waarop de Erebbalden zich ten koste van het volk zouden verrijken. Graaf Karel de Goede zag wantoestanden

in zijn administratie, waarvoor de kanselier verantwoordelijk was. Hij wilde het oude evenwicht tussen de standen herstellen, aldus de inleiding van Van Caenegem. Anderzijds was het evenwicht natuurlijk ook zonder de opkomst van deze ministerialen al verdwenen. Kan men de wrok tegen de Erebbalden niet evengoed zien als het gevolg van de frustratie die gewoonlijk ontstaat in een snel veranderende samenleving? De ministerialen vormden niet alleen een machtige klik, maar ook vanwege hun onvrije status een voor de hand liggende zondebok.

Want in de onvrije positie van de Erebbalden vond de graaf een middel om hen aan te pakken: naar aanleiding van een rechtszaak eiste hij hen op als zijn horigen. Hierop volgde een periode van conflicten en gevechten. Op verzoek van de boeren slechtte de graaf een burcht van één van de Erebbalden en deze sloegen toen terug: op 2 maart 1127 werd Karel de Goede in de Donatianskerk vermoord.

Deze "murder in the cathedral" maakte in alle standen gevoelens van verontwaardiging los. Gezamenlijk vervolgden edelen en burgers de moordenaars en een deel van de Erebbalden werd ter dood gebracht. Tegelijkertijd zochten alle partijen naar de verdwenen grafelijke schat, maar die werd niet gevonden. Hierna brandde een opvolgingsstrijd los, waarin niet alleen de koningen van Frankrijk en Engeland, maar ook de Vlaamse steden hun invloed lieten gelden. Winaar werd Diederik van de Elzas, voornamelijk dankzij het overlijden van zijn rivaal Willem Clito.

Galbert van Brugge bevond zich in het centrum van de gebeurtenissen; hij was grafelijk secretaris en werkte onder proost Bernulf. Galbert schreef het nieuws op in de volgorde waarin hij het van anderen vernam of het zelf meemaakte en achteraf heeft hij het niet noemenswaardig veranderd. Het verhaal is zo direct, zo eerlijk en zo kritisch, dat het voor zijn tijdgenoten weinig verheffende lectuur moet zijn geweest. De hebzucht van de edelen en de partijwisselingen die hij beschreef, waren een schandvlek voor menige nieuwe machthebber en het boek mocht dan ook in zijn tijd weinig ruchtbaarheid krijgen.

Het werk is een geschiedverhaal dat ons meer vertelt over de gebeurtenissen in die tijd dan andere kronieken. Men kan het echter ook zien als de hagiografie van Karel de Goede, al is het daarvoor wellicht te realistisch van opzet. In de eerste plaats echter is het een boeiend en zeer leesbaar relaas, dat nu eens aan Herodotus doet denken en dan weer aan een moordverhaal waarin men ook nog een schat zoekt en waar althans een deel van de schuldigen gepakt wordt.

Een favoriete passage is voor mij het verhaal van de carrière van Erebbald, die een ridder was in dienst van Boldran, de burggraaf van Brugge. Boldrans vrouw Duive had meer dan eens overspel met de jonge ridder gepleegd en zij had hem het burggraafschap beloofd "als haar man bijgeval binnenkort zou overlijden". Men hoort hier bijna de vrouw van Kandaules tot Gyges spreken. Op zekere dag ging de burggraaf met zijn ridders per schip op een krijgsexpeditie en midden in de Schelde werd het anker uitgeworpen. In het holst van de nacht stond Boldran op omdat hij daartoe behoefte gevoelde maar Erebbald had dit moment afgewacht. Toen de burggraaf aan de reling van het schip stond, duwde de ridder hem in het water en Boldran verdronk jammerlijk. Bij zijn terugkeer trouwde Erebbald met zijn minnares en met het geld van zijn voorganger kocht hij het ambt van burggraaf. "Voor het feit dat Boldran eertijds ten val werd gebracht, werden de opvolgers van Erebbald dus in de vierde graad gestraft, doordat ook zij, op een andere manier, ten val werden gebracht..."

Het Mercatorfonds in Antwerpen, dat al meer boeken op het gebied van kunst en geschiedenis heeft uitgegeven, heeft nu de eerste Nederlandse vertaling van Galberts kroniek verzorgd. Het is een prachtig boek geworden, een voorbeeld van hoe een boek er eigenlijk zou moeten uitzien. Uit allerlei Westeuropese bronnen zijn illustraties verzameld die bij de

tekst passen. Men kan aanmerkingen hebben op de stijve en traditionele layout, maar de combinatie van tekst en illustratie maakt een uniek inzicht mogelijk in de leefwereld van de middeleeuwer rond 1100. De annotatie is helaas erg beknopt gehouden, maar de uitvoerige inleiding van Van Caenegem vergoedt veel.

Een schitterende uitgave van een schitterend verhaal dus; jammer dat het door de prijs slechts in de schoolbibliotheken van zeer rijke scholen kan prijken.

D.A. Berents

F.W.N. Hugenholtz *Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw*. Uitg. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1978. prijs f 45,—

Ongetwijfeld zullen auteur en uitgever velen aan zich verplichten door deze heruitgave van de Leidse dissertatie uit 1949.

Immers het boek was reeds lang uitverkocht en vormt een fraai specimen van mentaliteitsgeschiedenis, misschien bij uitstek een genre dat ook de niet-vakman vermag te interesseren. Zoals bekend mag worden verondersteld, word in dit werk het opstandig bewustzijn van de boeren in Vlaanderen (omstreeks 1320), in Frankrijk (omstreeks 1350) en in Engeland (omstreeks 1380) onder de loep genomen.

Deze herdruk is een ongewijzigde uitgave omdat de auteur meent dat weliswaar de kennis omtrent deze laat-middeleeuwse bewegingen is toegenomen maar dat er toch geen nieuwe gegevens naar voren zijn gekomen "in de factoren die het menselijk denken, voelen en handelen en het menselijk reageren op de omgeving hebben bepaald" (blz. IX)

Een bijgewerkte literatuurlijst completeert deze waardevolle heruitgave.

F.R. Kat

E. Lucie-Smith, *Jeanne d'Arc*, Amsterdam-Brussel 1978. Uitgeverij Elsevier, 304 pag. f 39,50. Oorspronkelijke titel: Joan of Arc, London 1976.

Aan de letterlijk tienduizenden boeken over Jeanne d'Arc is door Edward Lucie-Smith een nieuw deel toegevoegd. Dat de titel weinig origineel is, mag ons niet afschrikken, want het is een waardevol boek. De schrijver heeft zich goed gedocumenteerd, waarbij hij de nadruk legde op de vijftiende-eeuwse bronnen in plaats van de ontelbare negentiende- en twintigste-eeuwse studies die men toch onmogelijk alle kan kennen. Het boek is boeiend geschreven en rijkelijk voorzien van noten. Als ik dan ook aanmerkingen heb, houden deze minder verband met de bekwaamheid en de nauwgezetheid van de schrijver dan met zijn uitgangspunten.

"Het is mijn bedoeling geweest te luisteren naar alle getuigen", zegt Lucie-Smith. Dat is een respectabel standpunt en de auteur heeft met grote inzet getracht om het in de praktijk te brengen. Hij is "er huiverig voor geweest ook maar een stukje weg te laten" en als gevolg daarvan hebben we nu een rijk boek met veel interessante citaten.

Maar hij schrijft ook: "Waar de bronnen elkaar tegenspraken of schijnbaar tegenstrijdig waren, heb ik ze liever met elkaar in overeenstemming trachten te brengen dan aan een zienswijze de voorkeur te geven boven een andere." Tegenstrijdigheden in de bronnen worden dus niet kritisch opgelost in een poging om het valse te verwerpen en het goede op te sporen; zij worden liever verzoend in het geloof dat de tijdgenoten uiteindelijk toch betrouwbaar moeten zijn.

Voor dat standpunt is veel te zeggen; men loopt zo niet het gevaar om met het kaf ook het koren of met het badwater het kind weg te gooien. Anderzijds is het juist in het geval van Jeanne d'Arc noodzakelijk om buitengewoon kritisch te werk te gaan. Al in de vijftiende eeuw wilde iedereen zijn zegje over haar zeggen en van de getuigenissen en pseudo-getuigenissen is bijzonder veel bewaard gebleven. Toen al werden de men-

sen geboeid, geobsedeerd zelfs, door Jeanne. Het meisje maakte sterke gevoelens los en die gevoelens hebben hun invloed gehad op de bronnen. De tijdgenoten moesten kiezen of zij de maagd van Orléans wilden zien als een heks of als een heilige en hun keuze bepaalde zodanig hun waarnemingen dat zij niet in staat waren om iets anders te zien. Hun verhalen werden zo opzienbarend, dat men nu het waarheidsgehalte ervan met zorg moet onderzoeken.

Het aanvaarden en opnemen van veel verhalen leidt in het boek van Lucie-Smith niet tot heiligenverering of heksenvervolg. Jeanne's leven wordt geen aaneenschakeling van wonderen of goddelijk ingrijpen; daarvoor is de schrijver te realistisch ingesteld. Maar het leidt wel tot een biografie waarin het buitennissige en het fantastische een iets grotere rol speelt dan men op grond van een kritischer studie zou verwachten. Ik wil dat illustreren met een enkel voorbeeld.

De auteur vertelt hoe Jeanne ontvangen werd aan het hof van Karel VII in Chinon. Het was een belangrijk ogenblik in haar leven. Ze werd eerst voor de graaf van Clermont gebracht en men vertelde haar dat hij de koning was. Jeanne echter zei dat hij de koning niet was en dat ze deze onmiddellijk zou herkennen, al had zij hem nog nooit gezien. Daarna deed een schildknaap alsof hij de koning was, maar daar trapte zij ook niet in. Tenslotte kwam de koning zelf binnen en Jeanne herkende hem.

Nadere beschouwing leert ons dat dit verhaal een fabeltje is. Het vertoont te overduidelijk de klassieke opbouw van drie gebeurtenissen met een climax aan het einde. De twee getuigen die het vertelden, waren niet in Chinon aanwezig geweest. Noch Jeanne zelf noch de echte ooggetuigen die bij de ontmoeting aanwezig waren en later werden gehoord in het revalidatieproces, vertellen ook maar iets wat erop lijkt. Alles berust op een losse mededeling van Jeanne dat zij de koning herkend had en dit gegeven groeide tot een verhaal naarmate het werd doorverteld. Latere kroniekschrijvers vonden het mooi genoeg om op te nemen; Lucie-Smith ook.

De minder kritische houding van de schrijver maakt het boek beslist niet onbruikbaar; slechts op enkele punten leidt het tot goedgegloofigheid. We kunnen het boek vooral zien als een uitgebreide weergave van wat er over Jeanne gezegd is door tijdgenoten en als een eerlijke poging om daaruit een coherent beeld op te stellen. Als zodanig kan ik het iedereen aanbevelen.

D.A. Berents

K. Schelle, *Karel de Stoute, leven en dood van een Boergondische hertog*. Uitgeverij B. Gottmer, Uitgeverij Orion, Nijmegen/Brugge 1978. Oorspronkelijke titel: Karl der Kühne, Stuttgart, z.j., 247 pag., prijs f 41,90.

Pas na enkele tientallen bladzijden had ik door, waardoor het lezen van het boek me een onbestemd gevoel van onrust gaf. Het was niet het onderwerp: als historicus is men wel aan veldslagen en moordpartijen gewend. Het was de stijl en vooral een bepaald trekje daarvan: alles was geschreven in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Een konsekwent volgehouden praesens historicum stuwde het verhaal voort in een hijgerig tempo dat deed denken aan populaire ochtendbladen. Ik wil niet beweren dat alles wat in het verleden gebeurd is, ook noodzakelijkerwijze in de verleden tijd moet worden gezet, maar het tegenovergestelde is erg moeilijk te verwerken. Wat de stijl van de vertaling betreft, de beste delen zijn matig. De namen zijn wat ongebruikelijk: Lotharius wordt Lothar, Gideon heet Gedeon en Champagne wordt de Champagne. De schrijver zelf heeft Jacoba van Beieren omgedoopt tot Jacqueline.

Maar daarom hoeft men een boek nog niet te veroordelen: een slechte vorm kan een goede inhoud verbergen, soms.

Pas op pagina 69 komt Karel de Stoute op het toneel. Dan weet de lezer nog niet veel. De lange inleiding beschrijft niet

de opbouw van het Bourgondische statencomplex en de manier waarop het bestuurd werd, maar slechts de oorlogen en intriges die daaraan voorafgingen. De nadruk ligt op gebeurtenissen als de moord op de brug van Montereau en op personen als Jeanne d'Arc en Jacqueline van Beieren. In de rest van het boek wordt deze lijn voortgezet: de geschiedenis wordt een zaak van vorstelijke personen die elkaar bij voorkeur de hals afsnijden en daartoe soms ernstige pogingen in het werk stellen. Dat leidt tot gedetailleerde beschrijvingen van belangwekkende voorvallen, die letterlijk of bijna letterlijk aan de kronieken zijn ontleend. Het vloeit voort uit een geschiedopvatting die niet geheel modern is.

We lezen daarentegen niets over de rol die Karel in het bestuur van het hertogdom speelde al voordat hij in 1467 zijn vader opvolgde. We lezen bijna niets over zijn centralisatiepolitiek en niets over de economie. We lezen ook niets over knelpunten of discussiepunten, terwijl historici het toch regelmatig oneens zijn.

NIEUWE EN NIEUWSTE TIJD: NEDERLAND

H.P.H. Nusteling, *Binnen de vesting Nijmegen. Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek*. (De Walburg Pers, Zutphen, 1979). Prijs f 19,50, 68 blz., ISBN 906011 215 6.

Onze kennis betreffende omvang en samenstelling van de bevolking van de Republiek is nog maar gering. Geen wonder, want het archiefmateriaal dat daarover informatie kan verschaffen is fragmentarisch en vraagt een zeer kritische en omslachtige bewerking. Wie zich er aan waagt weet, dat hem/haar dankbaarheid en kritiek wachten, want we weten het nu eenmaal graag beter.

Neem nu Nusteling's boekje, dun en duur als het is. Om het te kunnen schrijven is de auteur uitgegaan van een aantal veronderstellingen die hij baseert op onderzoekingen van anderen, op archiefmateriaal en op logisch redeneren. Het belangrijkste uitgangspunt is de veronderstelling, dat in de jaren tot plm. 1670, waarover bijna uitsluitend gereformeerde doop- en ondertrouwregisters zijn bewaard gebleven, andersdenkenden hun huwelijk lieten voltrekken en hun kinderen lieten dopen in de gereformeerde kerk. Om dat aannemelijk te maken is de helft van het boekje gewijd aan een beschrijving van de godsdienstige verhoudingen van toen in de Republiek en in Nijmegen.

Een volgend uitgangspunt is, dat er tussen de aantallen doopsels en huwelijken enerzijds en de aantallen inwoners anderzijds een tamelijk stabiele relatie bestaat. Zo was de verhouding tussen het aantal militairen dat trouwde en de totale omvang van het garnizoen in de jaren 1754-1761 in Nijmegen 1:51 gemiddeld, met een minimum van 1:66 en een maximum van 1:34. Op grond van de aantallen huwende militairen is dus de omvang van het garnizoen te benaderen. Veronderstel nu, dat het aantal gehuwde militairen ongeveer 20% van het totale aantal was en dat een soldatengezin gemiddeld 3,8 personen groot was, dan kan worden berekend, hoeveel personen het garnizoen plus aanhang telde: vaak ongeveer evenveel als er burgers waren.

Op vergelijkbare wijze heeft Nusteling de omvang van de totale populatie van Nijmegen in 9 decennia tussen 1610 en 1800 berekend; daarbij heeft hij rekening gehouden met economische omstandigheden (o.a. wel zeer summier met de graanprijzen), met epidemieën en het oorlogsverloop. Als de uitgangspunten juist zijn en ook voor andere plaatsen in de Republiek toepasbaar kan met behulp van de gereformeerde registers nog heel wat over de totale bevolking aan het licht worden gebracht. Maar lang niet alles: ook Nusteling komt niet

De schrijver merkt in zijn inleiding op, dat de geschiedenis van de laatste Bourgondische hertog uit het huis Valois, Karel de Stoute, helaas vooral werd geschreven vanuit het standpunt van de overwinnaars, de Zwitsers en de Fransen. Hij vergeet daarbij de Belgen, de Nederlanders en bijvoorbeeld de Engelsen. In zijn magere bibliografie komen inderdaad vooral Fransen en Zwitsers voor, hij kent niet de biografieën van Foster Kirk, Putnam, Walch en Brion en citeert als deskundige liever Churchill. Hij kent ook niet het meest belangrijke werk dat voor het zijne verscheen, Richard Vaughan's imposante boek "Charles the Bold, the last Valois duke of Burgundy" (London 1973). Ik beveel het iedereen van harte aan als een beter boek over hetzelfde onderwerp.

De flaptekst sluit met de vraag: "klinkt dit niet hoogst actueel?" Het meest actuele element in dit boek is de onvoltooid tegenwoordige tijd.

D.A. Berents

verder dan een voorzichtige en voorlopige raming. Daar zijn bovendien nog wat vraagtekens bij te plaatsen.

Omdat hij de aantallen dopelingen en huwelijken niet vermeldt is het niet mogelijk de auteur kritisch na te rekenen. Dat is temeer te betreuren omdat het aanvaarden van een andere relatie tussen getallen dan Nusteling deed in verschillende opzichten andere uitkomsten kan opleveren. Een klein vraagteken past ook bij de formule waarmee hij de aantallen kinderen per ondertrouw berekent: het voorbeeld op blz. 62 moet in de noemer worden uitgebreid met 2x1600-1605 en 18 moet worden vervangen door 20.

De omvang, het weglaten van tabellen en gedetailleerde grafieken en de vier aardige, zij het nauwelijks relevante, illustraties kunnen de mening doen postvatten, dat de auteur op een groot publiek mikt. Succes zij hem daarin uiteraard van harte gegund, maar zijn taalgebruik en het onderwerp zullen een ernstige belemmering vormen. Hij zou een groter publiek hebben kunnen plezieren door publikatie van zijn werkstuk als artikel in een tijdschrift; of door veel aanvullende informatie op te nemen. Nu is het te moeilijk voor de leerling en voor de leraar een illustratie te meer van het feit, dat het al een heel moeizaam karwei is om de globale geschiedenis van de bevolking van een betrekkelijk kleine stad te rekonstrueren.

P.D. 't Hart.

R.M. Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten. Ooggetuigenverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)*. Van Gorcum, Assen 1979, 181 blz., prijs f 22,50 (ISBN 90.232.1656 3).

Sinds de boeiende tentoonstelling Arm in de Gouden Eeuw in het Historisch Museum te Amsterdam in 1965-1966 is er over het gewone volk uit die tijd al vrij wat gepubliceerd. Ik noem slechts de in *Kleio* al gesignaleerde boekjes van Van Deursen, *Het Kopergeld in de Gouden Eeuw*. Ook de heer Dekker heeft in een aantal artikelen in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* al gewezen op het lot van de minder rijk bedeelden en aangetoond dat zij dit lot niet immer passief hebben gedragen. Dat de vrees voor het te hoop lopende grauw geen hersenschim was, blijkt uit de hier bijeengebrachte verslagen van oproeren in Holland.

Dekker legt ons voor: Jan Trioen over het Tabaksoproer te Haarlem in 1690 + brief van J. Cousebant over dat oproer; Joris Craffurd over het Aansprekersoproer te Amsterdam in 1696 + 2 andere bronnen over dat oproer; Pieter van der Schelling over een hongeroproer te Rotterdam in 1740; Cornelis Lozeman over het oproer van 1750 te Haarlem en Anthoni van der Helm's belevenissen t.t.v. hetzelfde oproer.

Een lijst met personen en, zeer nuttig, een lijst met woorden sluiten het boekje af.

Bij alle oproeren is er niet alleen sprake van oproer vanwege de duurte (het accijnzenprobleem), waar men tegen te hoop loopt, en waar vrouwen en jongens een voornaam aandeel in hebben, maar komt ook het bestuur van de regenten aan de orde. Duidelijk is dit te merken bij het aansprekersoproer te Amsterdam. Een toon van verachting en haat tegenover de regenten en rijken is ook elders niet zeldzaam, ook al kan men er weinig of niets aan veranderen en loopt men al spoedig weer in het gareel.

De verleiding om uit de levendige teksten te citeren is groot. Een voorbeeld slechts: Craffurd's stratificatie van de Amsterdamse bevolking (blz. 45):

"De eerste dat zijn de heeren van de regering en die daaraan dependeeren en diegene die staan tot de regering gevordert te werden; de tweede, dat zijn seer voorname, aansienelijke en reijcke coopluijden die ook in groot getal hier woenen; het derde dat zijn winkeliers ofte winkelhouders, daaronder meede moet gerekent worden veele meesters van ambagten en handwerkluijden; en het vierde deel dat is het gemeen. En daar wij het woordt van 't gemeen gebruijcken, daar verstaan wij de geringste slag van volk bij, dog nog uijtgesondert alle de waag- en koorndragers, schuijttevoerders, turf- en bierdragers, die ook een groot getal uijtmaacken en alle benificianten zijn, maar sommige van die zijn juist daarom niet van de discreetste en civielste".

De vier bladzijden lange inleiding van Dekker zou in menig schoolboek niet misstaan en geeft een goed beeld van de keerzijde van de Gouden Eeuw.

Voor schoolgebruik zijn deze teksten haast te lang en lenen zij zich, tenzij "vertaald" en verkort, niet voor gebruik in de onderbouw van havo en vwo. Als onderdeel van een scriptie — zeer bruikbaar historisch materiaal — of speciaal onderwerp in de bovenbouw van havo en vwo, is er wel mee te werken. De verklarende woordenlijst kan daar goede diensten bewijzen. Het is al met al een interessante tekstuitgave, waarbij slechts de vraag opkomt of de oproeren in de overige provincies veel afwaken van het ons hier voorgeschotelde patroon. Het bij toeval onder mijn ogen komende artikel van S. Elte, "Het monopolie-oproer te Zwolle in Mei 1726", *Tijdschr. voor Geschiedenis*, 1955 doet vermoeden van niet.

P. van Hees

H.A. Höweler (ed.), *Een Amsterdammer naar Parijs in 1778. Reisverslag van de koopman Jacob Muhl* (Zutphen: De Walburg Pers, 1978, 64 blz., f 18,50, ISBN 906011.075.7).

In juni 1778, dus in wat wij nu kennen als de nadagen van het ancien régime, maakte de Amsterdamse koopman Jacob Muhl (van de firma Muhl & Van Winter, in indigo en verfhout) een plezierreisje van enkele weken naar Parijs. In levendige brieven aan zijn neef Pieter van Winter en diens vrouw deed hij verslag van zijn ervaringen. Deze brieven zijn thans met enige aanhalingen uit het dagboek dat hij onderweg bijhield uitgegeven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de werkgroep 18e eeuw. Tevens begint met dit boekje een nieuwe reeks onder de titel *De Nederlandse Verlichting in teksten en studies*.

Muhl geeft geen brede beschouwingen over de politieke toestand of de sociale omstandigheden van het laat-achttiende-eeuwse Frankrijk. Hij acht zich ook niet competent te oordelen over het "character van de natie", want afgezien van de paar bezoeken die hij aflegt spreekt hij haast geen Fransen. Wat zijn relaas vooral lezenswaardig maakt is de vlotte toon van zijn observaties en de vergelijkingen die hij voortdurend trekt met Holland. De grootschaligheid van alles maakt een diepe indruk op hem. Hij vergaapt zich aan de monumentale gebouwen en de talloze karren, fiacres, karossen en rijtuigen die door de straten krioelen. Verbaasd, maar niet zonder inte-

resse slaat hij de loszinnigheid gade van de Fransen die alleen van dansen, zingen en springen lijken te weten. Na een bezoek aan het pretpark de Vauxhall (waar hij "als bedondert" stond) schrijft hij over meisjes van twaalf jaar "die al bij de smit geweest zijn". "Heilig, heilig ons Amsterdam", verzucht hij dan, "van zulk een historie weet men nog niets!"

De paleizen en lusthoven in en om Parijs bezorgen hem veel plezier, maar hij is nuchter genoeg om de "lekken en inwateringe" van het Louvre en de verwaarlozing van het Palais de Luxembourg te registreren. Wanneer we Muhl volgen op zijn excursies naar Chantilly, Versailles, St. Cloud en de watermachiene van Marly is gemakkelijk te begrijpen hoe het misverstand ontstaan kon dat de praalzucht van het hof Frankrijk in een bankroet gestort heeft. "Het inkoomen van 't geheele rijk is niet genoegsaam", concludeert hij, "het volk moet wel beswaert blijven." Toch moraliseert hij niet, zoals prof. Vercruyse terecht opmerkt in zijn résumé. Zijn stemming (en de toon van het boekje) geeft hij goed weer als hij na twee weken verblijf in Parijs aan zijn neef schrijft: "UE. schrijft mij niets van negotie, UE. doet wel. Gij denkt met reden: Oom zijn kop is nu met malligheid en schoone gesigte vervuld. Als weder t'huijs kom, word ik een Hollander; swarmoedig ademhaalen, assidu arbijden, weinig vermaak en nu en dan wat knorrig denken zal weder mijn deel worden. Jouissons du present! . . ." Dankzij deze uitgave kan ook de moderne lezer nog wat ongecompliceerd meegenieten.

N.C.F. van Sas

[A.W. Engelen], *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beampte, over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw* megedeeld door mr. H. van A., Rotterdam: Ad. Donker, 1977, herdr. van de 1e te Tiel versch. editie uit 1882. 284 pp., ISBN 90 6100 147 1, f 19,50. Met een woord van aanbeveling op de achterkant van dr. C.H.E. de Wit.

Het loont vaak de moeite om kennis te nemen van de wijze waarop een bepaalde tijd zichzelf beschouwde. Om als het ware van binnen uit een periode te begrijpen. Gecombineerd met modern inzicht en kennis van die tijd kan dan immers vaak een fascinerende dimensie aan het historische beeld worden toegevoegd.

Natuurlijk leent lang niet ieder ego-document zich voor dit doel. Maar ego-documenten die een relaas geven van door de auteur zelf beleefde gebeurtenissen of uit de eerste hand historische personen tekenen, lenen zich meestal uitstekend voor zo'n verrijking van ons historisch begrip.

Van de periode 1750-1817 uit de Nederlandse geschiedenis heeft menigen wel een globale voorstelling. Kan nu een ego-document als *de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beampte* daaraan een bijzonder perspectief verlenen dat bijvoorbeeld voor het geschiedenis-onderwijs van nut kan zijn? Natuurlijk beschouwen de Gedenkschriften het verleden niet met een door de moderne sociale en politieke wetenschappen gescherpte blik. Maar wellicht vindt men er bijzonder waardevolle informatie over de periode, omdat de auteur de sociale en politieke woelingen, de veranderingen in de staat en de vooraanstaande Nederlanders uit die tijd van nabij geobserveerd en beschreven heeft? De aanbeveling die dr. C.H.E. de Wit op de achterkant van zijn heruitgave liet drukken, poneert onder andere dat de voornaam beampte zijn opinies op eigen waarnemingen baseerde en zodoende zijn lezers in direct contact met die tijd brengt. En inderdaad, bij een eerste, globale kennisname van de inhoud krijgt men de indruk even op tafel te kunnen kijken bij de verschillende personen en groepen die in die voor Nederland zo belangrijke jaren een rol speelden.

Toch is er een probleem met de nu heruitgegeven tekst van een door A.W. Engelen in 1882 uitgegeven en door hem be-

werkte tekst van *de Gedenkschriften*. De tekst vormde namelijk destijds een onderdeel van door twee generaties samengestelde memoires. Het manuscript werd door de uitgever bewerkt en gepubliceerd zonder dat doorgaans aangegeven werd waar Engelen ingreep en inkortte of aanvulde. Wie de oorspronkelijke auteurs van de integrale tekst waren, onthulde H.v.A. niet, maar men heeft wel vermoed dat het zijn grootvader en vader betrof. Identificatie is echter moeilijk, omdat Engelen alle passages over familierelaties die de lezer verder konden helpen, weglief.

Afgezien van de arbitraire manier van uitgeven bestaat er nog een andere reden om *de Gedenkschriften* met enige reserve te lezen, hoe leuk de anekdotes erin soms ook zijn. De hoge beambte die in 1748 tijdens het Pachtersoproer geboren werd, kan immers als jongen geen directe getuige geweest zijn van wat Onno Zwier van Haren met zijn dochters uitvoerde of niet uitvoerde; en ook lijkt het vrij onwaarschijnlijk dat hij bij de castratie van de hertog van Brunswijk aanwezig was als ooggetuige. Toch kent hij de zaak bijzonder goed — uit de Haagse roddelpraatjes wellicht? Ook is het de vraag of een anti-oranjeman als de meergenoemde beambte voor de waarheid in kon staan van zijn mededelingen over het hofleven ten tijde van de laatste stadhouder en of hij de karakters van de leden der stadhouderlijke familie scherp kon observeren zodat hij als betrouwbare informant mag worden beschouwd.

En eigenaardig, als de auteur personen noemt die hij zegt goed gekend te hebben (Burman) of met de toedracht van een voorval op de hoogte schijnt te zijn (de ontvangst van de kaper Paul Jones door Amsterdamse patriotten) dan blijven zijn mededelingen vlak en oninteressant. Maar als hij daarna wil uitweiden over het politieke leven in de Bataafse Republiek, komt Engelen haastig tussenbeide omdat de opinies van de beambte hem nog niet geschikt voor publicatie lijken.

Men heeft hier dus te maken met een ego-document dat veel courante verhalen uit de tijd zelf herhaalt en dat daarnaast informatie geeft die authentiek klinkt. Maar de lezer kan niet nagaan of zij het ook is. Uitgever Engelen is destijds arbitrair met het manuscript omgesprongen. En de heruitgever biedt ons geen inleiding aan de hand waarvan wij kunnen bepalen wat nu informatie uit de eerste hand is en wat navertelde verhalen uit Haagse kringen en Engelen's toevoegingen en amputaties zijn.

C.A. Tamse

I.J. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de 19e eeuw*, tweede herziene druk. Prijs f 29,50. Uitg. Fibula-van Dishoeck, Haarlem, 1978. (ISBN 90 228 3827 7).

Het boekje van Brugmans — ruim 100 bladzijden — is een herziene uitgave van de editie van 1970. Via drie hoofdstukken — de tijd van Willem I, de tijd van Thorbecke, op de eeuwgrens — worden in een drietal momentopnamen de geleidelijke veranderingen, die Nederland in de 19e eeuw te zien heeft gegeven duidelijk gemaakt.

In zijn oordeel over de sociale stratificatie van de Nederlandse samenleving rond 1850 gaat Brugmans uit van twee standen en meent dat er toendertijd geen sprake was van een middenstand. Onweersproken is deze visie niet, getuige o.a. de opmerkingen hierover in het Mededelingenblad van 1974 en de discussie in zijn opvolger, het Tijdschrift voor sociale geschiedenis van febr. '76, mei '76 en maart '78, waarin o.a. Th. van Tijn en J. Giele belangrijke bijdragen hebben geleverd tot een meer genuanceerde stratificatie. De tijd van Thorbecke — 1850 tot 1870 — wordt door Brugmans gezien als de overgangperiode of om het te citeren "Toen Thorbecke in 1872 overleed stond de kentering voor de deur."

De vakhistoricus zal in dit werk weinig nieuws aantreffen. Ook voor een schoolbibliotheek lijkt het me niet zo geschikt omdat allerlei ontwikkelingen b.v. het ontstaan van politieke

partijvorming en het ontstaan van vakbewegingen slechts zeer summier de revue passeren.

Ondanks de verzorgdheid van de uitgave derhalve een vrij overbodige reprint.

F.R. Kat

H. Lohman o.f.m., *"Er zijn maar weinig heilige pastoors."* *Alphons Ariëns, een aristocraat met een democratisch hart*. Hilversum, Gooi en Sticht, 1978, 240 p.; f 27,50. ISBN 90 304 0151 6.

De auteur van dit aardige boek is geen historicus, maar wel uitermate bevoegd waar het zijn onderwerp betreft. Hij is namelijk de postulator in het zaligverklaringsproces dat van Alphons Ariëns is aanhangig gemaakt, dat wil zeggen dat hij optreedt als de advocaat van zijn "cliënt" Ariëns en oppositie dient te voeren tegen de advocaat van de duivel, die voor het tribunaal alle negatieve van de kandidaat dient te releveren. Lohman bekleedt die functie al twintig jaar, want de Kerk gaat in deze zaken nu eenmaal uiterst behoedzaam te werk.

Toch is dit werk geen kritiekloze verheerlijking zonder meer geworden, want ook Ariëns' zwakke kanten worden in het licht gesteld. Op sommige punten brengt het ook nieuws, wat niet verbazingwekkend is voor iemand die gedurende zo'n lange tijd zo intensief met zijn onderwerp is bezig geweest.

Ik noemde het een aardig boek, en het is dat vooral door een trefzekere keuze van anekdotes en tekenende details, en door een grote sympathie voor de hoofdpersoon van het verhaal. Het laat Ariëns zien als een gedrevene, als een rusteloze werker, op het overspannende af, maar uiteindelijk met die diepe verankering in wat werkelijk het fundament van zijn leven was: het Evangelie.

De titel van het werk is intussen om allerlei redenen allergeleukst. De ondertitel ware beter geweest, en de titel, een citaat van Ariëns, had desnoods als motto dienst kunnen doen. Om te beginnen omvat het een anachronisme. Want "patoors", heilig of niet, zijn er in Nederland helemaal niet meer. Sinds de katholieke Kerk hier te lande de latijnse liturgie door de voorkeur heeft weggedaan, is door de achterdeur de latijnse term "pastor" binnengehaald, ter vervanging van de twee goed-Nederlandse woorden "pastoor" en "kape-laan". Men hoort nu van ziekenhuispastor, gevangenis-pastor, bejaardenpastor, omroep-pastor, en ga maar door. Ariëns zou nu heten: basispastor achtereenvolgens te Enschede, Steenderen en Maarssen. Verder spreekt de auteur ook rustig over een "eucharistieviering" rond de eeuwwisseling, toen de mensen nog gewoon naar de hoogmis gingen. — Had niet zijn uitgever, die in (de liturgie van) katholiek Nederland zo goed thuis is, hem daarop kunnen wijzen?

Nu het toch over storende kleinigheden gaat: titels worden hier steeds volledig gespeld. "Professor", "monseigneur", "doctor", het proza staat stijf van de titulatuur. Hoe vaak Ariëns hier niet "doctor" wordt genoemd, het is waarlijk om ibbel van te worden. En dat terwijl die doctors-titel in 's mans leven verder geen enkele betekenis heeft gehad. (Op mijn mondeling eindexamen geschiedenis wilde prof. Smitskamp, die geëmmiteerde was, niet eens *geloven* dat A. de doctorsgraad had behaald. Mijn leraar heeft hem daarvan moeten overtuigen. Dat leverde mij een niet onaanzienlijke tijds-winst op, wat ik hier nog eens dankbaar vaststel.)

Wat in deze, verder vlot geschreven, biografie opvalt, is haar grote afhankelijkheid van de monumentale tweedelige levensbeschrijving van Gerard Brom (Amsterdam, 1941), zonder dat dit overigens voldoende expliciet wordt verantwoord, bij voorbeeld in een lijst van geraadpleegde literatuur. Wel haalt de schrijver verscheidene zegslieden aan (p. 148-9) die vinden dat Brom Ariëns heeft overbelicht ten koste van Schaepman en mgr. Van de Wetering. Dat zou dan eens uitgewerkt moeten worden. De auteur stelt het probleem aan de orde, maar laat het daar verder bij. Intussen is de visie op de figuur en de

betekenis van Ariëns hier geheel en al die van Brom. Bepaal de passages zijn in bijna dezelfde formulering (en zonder bronvermelding) in beide werken terug te vinden. Ook in de geleiding van het werk en de titels van de hoofdstukken steunt Lohman zwaar op Brom. Als "Kleio" er de plaats voor was, zou dat uitvoerig aangetoond kunnen worden.

Ondanks deze bezwaren zie ik het als winst dat er weer een biografie van Ariëns op de markt is. Brom is alleen nog antikwaarsch te koop en de beknopte, maar goede levensbeschrijving die W. van de Pas indertijd voor de KAB schreef, is uitverkocht of vernietigd, in elk geval niet meer te krijgen.

Ariëns staat op één lijn met sociale voormannen als Domela Nieuwenhuis, Troelstra, Talma en Aalberse. En hoewel hier niet zijn betekenis voor de arbeidersbeweging voorop staat is dit boek toch een waardevolle bijdrage aan onze sociale geschiedenis. Want het gaat vooral over de diepste inspiratie van waaruit Ariëns werkte. Zowel op zijn geboortehuis in de Utrechtse Hamburgerstraat (dat er overigens lamentabel bijstaat) als op zijn graf in Maarssen is dat kernachtig weergegeven met het opschrift: "Ariëns priester". Alweer zo'n woord, dat laatste, dat helemaal uit het Nederlands taalgebruik is verdwenen. Spoorloos, en van de ene dag op de andere.

A.H.M. v. Schaik

Frits Reuter, *De Communistische Partij van Nederland in oorlogstijd*. Van Gennep, Amsterdam 1979, prijs f 16,50.

Frits Reuter behoorde voor de oorlog tot de lagere regionen van de CPN. Na mei 1940 werd hij lid van de Amsterdamse leiding van de partij. Na de februari-staking dook hij onder in Haarlem, werd vervolgens verantwoordelijk voor het district Den Haag om in augustus 1942 weer deel te gaan uitmaken van de Amsterdamse leiding. Vanaf eind 1943 was hij lid van het partijbestuur. Vanaf 1952 bekleedde hij tevens de functie van voorzitter van de toen nog bestaande Eenheidsvakcentrale (EVC). Als zodanig speelde hij een hoofdrol in het grote partijconflict binnen de CPN in 1958. Dit leidde tot zijn roeyment in hetzelfde jaar.

Reuter heeft nu zijn herinneringen over de CPN in de oorlog te boek gesteld. Wezenlijk nieuwe gezichtspunten vinden we er niet in terug, wel geeft hij af en toe aardige aanvullingen. Mede door anecdotes uit de wereld van de illegaliteit heeft hij er een vlot leesbaar boekje van weten te maken. Om bovenstaande te concretiseren zullen we de belangrijkste kwesties uit de oorlogsgeschiedenis van de CPN doorlopen.

Ten eerste is er de periode die loopt vanaf het Molotow-Ribbentrop-pact tot aan april 1943, wanneer de eerste illegale leiding bestaande uit Lou Jansen, Jan Dieters en Paul de Groot, uitgeschakeld wordt. Het beeld dat ook Reuter schetst kennen we. Na het pact wordt de volksfrontpolitiek losgelaten en wordt het engels-franse imperialisme op een lijn gesteld met het duitse. Ook na mei 1940 blijft deze lijn gehandhaafd. Aanvankelijk is de illegale leiding van de CPN zelfs tot samenwerking met de Duitsers bereid wat ondermeer leidt tot een artikel van De Groot in *Politiek en Cultuur* (maandblad van de CPN) van juni 1940 waarin tot een correcte houding ten opzichte van de bezetter wordt opgeroepen: "Een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de CPN", meent Reuter. (blz. 23) Meer dan in andere tot nu toe verschenen publikaties¹ wijst schrijver op de weerstand vanuit de Komintern tegen deze politiek. Vanaf mei 1940 maakt Moskou via radiocontact duidelijk dat zij actief verzet verwacht van de CPN. In oktober is de maat kennelijk vol als aan de leiding te verstaan wordt gegeven dat onmiddellijk een opvallende verzetsdaad nodig is of dat anders de KI tot een zelfstandige actie binnen de partij zal overgaan. Vanaf november 1940 is er dan ook sprake van antifascistisch verzet, hoewel nog eng en sectarisch van aard. Dat de houding van het driemanschap in de eerste maanden slechts bedoeld is geweest om de Duitsers zand in de ogen te

strooien, zoals De Groot later beweerd heeft, wordt ook door Reuter onaannemelijk gemaakt. Tot aan de februari-staking blijft het driemanschap nog zeer aarzelend op de weg van de actieve strijd. Na de inval van Duitsland in de Sovjet-Unie (22 juni 1941) gaat de koers van de CPN om. Het idee van de nationale bevrijdingsstrijd komt voorop te staan. De partij gaat samenwerking zoeken met andere anti-fascisten.

Zoals reeds vermeld wordt de eerste illegale leiding in april 1943 opgerold. Dieters en Jansen worden gearresteerd, terwijl De Groot weet onder te duiken en de rest van de oorlog voor de partij onbereikbaar blijft. Zo komen we bij het tweede belangrijke vraagstuk in de oorlogsgeschiedenis van de CPN. Is er sprake geweest van een andere politiek na april '43 zoals van officiële CPN-zijde beweerd is geworden? Ook Reuter toont aan dat hier geen sprake is geweest. De tweede en derde illegale leiding onder leiding van respectievelijk Postma en Brandenburg zetten de uitgestippelde lijn voort. De officiële partijbrochure "De CPN in de Oorlog" uit 1958 blijkt voor de zoveelste keer een aaneenrijging van leugens, halve waarheden en tendentieuze verdraaiingen te zijn. Wel bleek dat de communisten in de illegaliteit steeds meer werden erkend en opgenomen. De partij ging zich ook met de bevrijding in zicht vaker op de toestand na de oorlog bezinnen. Dat over de mogelijkheden van diepgaande veranderingen in het bevrijde Nederland overdreven illusies hebben bestaan in de illegaliteit en ook bij de CPN, wordt door Reuter erkend. Aangaande de door de CPN-leiding uitgestippelde koers overtuigt hij als hij duidelijk maakt dat er geen sprake is geweest van een streven naar opheffing van de CPN direct na de oorlog. Wel werd eenheid van socialist en communisten nagestreefd en op vakbewegingsgebied een eenheidsvakbeweging. "Een ding stond voorop: sectarisme moest worden vermeden." (blz. 109) Zo komen we bij het laatste belangrijke punt namelijk de verklaring van 12 mei 1945 waarin de opheffing van de CPN bekend werd gemaakt, ondertekend door de hele illegale leiding én Paul de Groot en de intrekking hiervan en heroprichting van de partij twee maanden later. Reuter geeft een interessant verslag van de terugkomst van De Groot in Amsterdam. Hij bevestigt dat het vooral Jaap Brandenburg is geweest die hem weer wilde opnemen in de leiding. De rest van de illegale leiding kende De Groot nauwelijks en vond het overdreven hem op grond van zijn gedrag in de oorlog uit te stoten. Zij had geen bezwaar tegen wederopname: "Het is het meest stomme besluit dat ik ooit heb helpen nemen, en ik zou willen dat deze eerste kennismaking met De Groot nooit had plaatsgevonden." (blz. 125) Ook Reuter maakt duidelijk dat het vooral De Groot is geweest die voor opheffing van de CPN gepleit heeft. Nieuw is de versie van het terugdraaien van de beslissing. Werd tot nog toe de interne partijtegenstand op de voorgrond geplaatst en de druk van buitenlandse communistische partijen als nevenfactor beschouwd, Reuter legt juist de nadruk op dit laatste. Hij beschrijft hoe hij met Koejemans en Den Exter (respectievelijk lid van de illegale leiding en leider van de in het Zuiden opgerichte partij CPN - Bevrijd Gebied) op het congres van de franse communistische partij door de top van die partij in de persoon van Thorez en Duclos overtuigd werd dat het opheffingsbesluit onjuist geweest was. Op weg naar huis worden ze in Brussel opgewacht door De Groot met wie ze verhitte discussies voeren naar aanleiding van hun nieuwe standpunt. Er wordt besloten de belgische KPB te consulteren. Ze ontmoetten daarop Lalmand (voorzitter KPB) en een Pool die vroeger voor de KI in België had gewerkt. De discussie gaat vooral tussen De Groot en deze Pool die de gevoerde politiek op alle punten veroordeelde. De Groot gaat tenslotte om. Zo gaan ze met hun vieren terug naar Nederland. De heroprichting van de CPN werd nu de primaire taak voor de leiding.

Deze versie hebben we nog bij geen enkele andere auteur aangetroffen zodat het moeilijk na te gaan is in hoeverre zij op waarheid berust. In ieder geval wordt de partij heropgericht,

wordt de interne partij-oppositie rond Goulooze uitgeschaald en verstevigt De Groot zijn greep op de partij ondanks het feit dat juist hij de stoot tot opheffing gegeven had.

Kritiek is er zeker op dit boekje van Reuter uit te brengen. Vooral verklaart hij niet hoe hij zelf jarenlang mede-verantwoording voor zaken heeft kunnen dragen die hij nu zelf bekritiseert. Zo noemt hij Goulooze een communist uit één stuk, maar heeft hij zelf tegen diens schorsing in 1948 niets ondernomen. Hij geeft terecht kritiek op De Groots artikel uit juni 1940, maar meldt niet dat in het illegale Scholing en Strijd (scholingsorgaan van de partij) van maart 1945, dat onder verantwoording van de illegale leiding werd uitgegeven (dus zonder De Groot!) staat dat de CPN in het belang van het nederlandse volk verplicht was minstens een poging tot verbroedering met het duitse volk te doen. Evenzo is de 12 mei-verklaring ook door Reuter ondertekend en gaf hij op de heroprichtingsconferentie in juli onvoorwaardelijke steun aan De Groot. Reuter ontkomt er overigens niet aan de indruk te wekken dat hij De Groot zo slecht mogelijk wil afschilderen. Herhaalde malen maakt hij insinuaties aan zijn adres, die hij niet kan waarmaken. Een meer kritische opstelling ten opzichte van zijn eigen gedragingen en motieven had zijn boekje dan ook kunnen verrijken.

Tot slot valt nog op te merken dat volgens Reuter de tweede illegale leiding van de CPN (mei-november '43) bestaan heeft uit Jan Postma, Wim Puister en hemzelf terwijl alle andere auteurs de namen van Jan Postma, Ko Beuzemaker en Cees Schalker noemen.

Jean van Hoof

Noten

1. Te denken valt hier vooral aan:

- A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland*. Den Haag 1972
- Ger Harmsen, *Daan Goulooze*. Utrecht 1967
- Wouter Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen*. Amsterdam 1967

L. de Jong *"Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog"*, deel 8 *"Gevangenen en gedeporteerden"*, twee banden, 936 blz., Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1978, f 49,00.

In dit boek, het zwaarste deel van de serie, staan de gevangenen en gedeporteerden in het middelpunt. De lezer maakt kennis met mensen en hij wordt getroffen door de vele "soorten" van personen en groepen.

De grote massa, waarmee de lezer wordt geconfronteerd, is samengesteld uit alle maatschappelijke groeperingen. Zij zijn slachtoffers van de bezettende macht geworden en moeten voor allerlei vergrijpen boeten. De meesten nemen hun lot gelaten op, maar zij ergeren zich vaak aan uitlatingen of gedragingen van hun medeslachtoffers, waarbij zij er niet op letten, dat zij zelf ook ergernis opwekken. De verhoudingen worden daardoor vaak vergiftigd. De meesten, zo niet allen, hopen in leven te kunnen blijven. Deze zucht tot zelfbehoud leidt tot sterk egoïsme, dat tot uiting komt bij het uitreiken van voedsel en het verrichten van opgedragen werkzaamheden. Telkens wordt de lezer getroffen door personen, die door hun optreden hier ver boven uit steken. Zij waren de troosters van mensen, die het helemaal niet meer zagen zitten. Zij wisten de niets-doenden op te wekken tot het verrichten van enige vorm van arbeid, lichamelijk of geestelijk. Zij begeleidden zieken en stervenden en trachtten, ondanks alles, de verdoemden nog een lichtpuntje te tonen. De meesten steunden daarbij op hun geloof. De auteur wijst er op, dat niet allen zo religieus waren, maar door onverklaarbare oorzaak zijn de meeste nagelaten schriftelijke berichten van godsdienstige personen afkomstig. Deze voormannen en -vrouwen waren niet altijd robuuste,

krachtige figuren, maar zij bezaten een onverklaarbare kracht om als leider op te treden. Zij kregen de kracht onbeschrijflijke martelingen te doorstaan zonder namen van "medeplichtigen" te noemen. Onwillekeurig vraagt de lezer zich af hoe hij of zij in die omstandigheden zou handelen, maar het antwoord blijft achterwege, want dit zal pas kunnen worden gegeven, wanneer men in soortgelijke omstandigheden komt.

Daarnaast maakt de gebruiker van dit boek kennis met een andere mens, die beheerst wordt door beestachtige, duivelse of sadistische machten. Wat moet men denken van de mens, die een medemens opdraagt alle afval en onreinheid met de tong van de grond te likken. De auteur geeft vele voorbeelden van dergelijke mensen, die in hun vrije tijd zo lief tegen dieren kunnen zijn. Waartoe de mens kan komen moge blijken uit het volgende citaat, een uit velen: "Tillard zag hoe zij op zekere dag in de Steinbruch beslopen werden door twee beruchte moordenaars van Joden: een SS-er, die het "blonde meisje" genoemd werd en een Kapo, "Hans-de-Moordenaar", beiden waren dronken. Die ochtend sloegen zij bij zeven-en-veertig van de zeven-en-tachtig Nederlanders met een houweel de schedel in. 's Middags werden vier gedwongen twee aan twee om hun leven te worstelen aan de rand van de afgrond, toen de "verliezers" er in neergestort waren, kregen de "winnaars" een zet over de rand en werden vervolgens met nog zes anderen met de houweel afgemaakt. 's Avonds kregen de overlevenden van hun Block-Kapo te horen, dat zij de volgende ochtend niet op het appèl verwacht werden. Van die overlevenden waren nog maar drie in staat te lopen. De anderen werden vermoord door hen een uur en langer onder een ijskoude douche te zetten, van de drie wierpen zich twee 's nachts in het electrisch geladen prikkeldraad, de derde wachtte daarmede tot het licht werd". Wat moet men met zo'n verslag van een gebeurtenis in het kamp Mauthausen? Rust wordt slechts geboden wanneer de schrijver strakke beschrijvingen geeft van organisatie en structuren, de hiërarchieën in de kampen of de weg, die een voedselpakket moest volgen om in een kamp aan te komen. Zodra echter de mens weer ter sprake komt wordt diens lijden onbeschrijfelijk, waaronder Dr de Jong verstaat "in de zin van: nimmer ten volle weer te geven".

Had de schrijver moeten zwijgen over deze gruwelen, had hij de gaskamers alleen maar moeten noemen? Neen, het was zijn taak om de waarheid mee te delen wij kunnen hem er alleen maar dankbaar voor zijn, dat hij de kracht heeft ontvangen deze hel te beschrijven en zijn lezers te laten zien waartoe de mens kan vervallen, wanneer hij bezield wordt door haatgevoelens van welke aard ook.

Het moeilijkst wordt dit alles als moet worden vastgesteld, dat dit optreden wordt gesanctioneerd door de overheid, die zelf de verantwoordelijkheid van de enkeling overneemt onder het motto "Befehl ist Befehl", een opvatting, die door de auteur m.i. nog onvoldoende naar voren is gebracht. Hij wijst er wel op, wanneer hij een der befaamde redevoeringen van de Reichsführer SS Himmler citeert. Deze zei o.m.: "Eén beginsel moet voor de SS-man absoluut gelden: tegenover hen, die tot ons eigen bloed behoren, moeten wij eerlijk, fatsoenlijk, trouw en maatschappelijk zijn en verder tegenover niemand. . . Of de andere volkeren in welstand leven of van de honger verrekken, interesseert mij slechts in zoverre als wij ze als slaven voor onze cultuur nodig hebben, verder interesseert mij dat niet. Of bij de bouw van een tankgracht achtduizend Russische vrouwen van uitputting neervallen of niet, interesseert mij slechts als de tankgracht voor Duitsland gereed komt". Het waren deze SS-ers, die als onmeedogende bewakers in de meeste concentratie- en vernietigingskampen optraden.

Deel 8 is de geschiedenis van de krijgsgevangenen, gijzelaars, politieke gevangenen en de gedeporteerde en vermoorde Joden en Zigeuners, van executies, massale uitroeiing, gruwelijke medische experimenten en dan volgt de rondgang door deze helse oorden als Sachsenhausen, Mauthausen, Dachau,

Auschwitz, Sobibor maar ook door de kampen in eigen land Schoorl, Amersfoort, Ommen en Vught.

Geschat wordt, dat in de jaren 1933 tot 1945 in totaal 1.650.000 gevangenen in de kampen werden binnengevoerd. Van hen zijn 1.100.000 omgekomen, twee op de drie. De Jong schrijft in dit verband: "Het Rijk van de SS was het Rijk van de Dood geworden".

De schrijver onderscheidt in de geschiedenis van het concentratiekamp drie fasen. De eerste was die van de "vernietiging door arbeid". Het regime in de kampen was vanaf 1933 hard geweest, maar vanaf 1939 werd het meedogenloos. Het Derde Rijk, zeker van de overwinning, nam tegenover de tegenstanders geen enkele concessie meer in acht.

De tweede fase vanaf de jaarwisseling 1942/43 tot einde 1944 was iets beter, want toen werden vele gedetineerden ingeschakeld in het Duitse productieproces, hetgeen echter niet voor de Joden gold. De laatste periode was afgrijselijk, want tengevolge der talrijke transporten kwamen talloze verzwakten om, terwijl ook velen zonder voorproces werden afgemaakt.

Tegen de achtergrond van de cijfers over de vernietigingskampen zakken die van het aantal doden in de andere inrichtingen in het niet. Van de ongeveer 110.000 Joodse Nederlanders, die tussen 1940 en 1945 in handen der Duitsers vielen, zijn meer dan 100.000 in een hel van geweld, honger, willekeur, gas en vuur verdwenen, meestal zonder een spoor na te laten.

Nauw verwant met deze problemen is het vraagstuk van hulpverlening aan de gevangenen vanuit het vaderland. Met grote voorzichtigheid komt de auteur tot de conclusie, dat de Nederlandse regering in Londen en het Nederlandse Rode Kruis schromelijk faalden in het zenden van voedselpakketten. Van alle nationaliteiten, uitgezonderd de Oosteuropese en de Joden hebben de Nederlandse gevangenen de minste steun van buiten ontvangen. De hulp, die kwam was voor een belangrijk deel afkomstig van individuele Nederlanders, die echter vaak door officiële instanties werden tegengewerkt.

Niet zonder zorg heeft De Jong dit deel gepubliceerd. Hij vermoedt, dat velen bij het lezen van deze verschrikkingen weer zullen worden teruggevoerd naar hetgeen zij of hun naasten hebben meegemaakt. Hij meent dan ook te moeten schrijven, dat zij, die de kampen uit eigen ervaring kennen, het boek maar ongelezen moeten laten. Hoe staat de geschiedenisdocument nu ten aanzien van dit boek? Hij zal, zijn leerling kennende, de beslissing moeten nemen of hij het boek ter bestudering zal uitreiken ja of neen. Wanneer hij iets verder wil gaan dan zou hij de raad kunnen geven slechts de inleiding en de samenvattingen ter bestudering aan te geven om het daarna aan de leerling over te laten of hij of zij ter illustratie bepaalde gedeelten wil doornemen.

Dr. J. Verseput.

Generaal Sir John Hackett, *Ik ben een vreemdeling geweest*. Uitgeverij Bosch en Keuning n.v. Baarn, ISBN 90 246 43112, f 12,50.

Het boek is een vertaling van de in 1977 in Engeland verschenen uitgave: *I was a stranger*.

Sir John Hackett beschrijft hierin zijn oorlogservaringen als Engels brigadegeneraal, na zijn dropping bij Arnhem in september 1944. Hij voerde het bevel over een parachutistenbrigade en raakte bij het treffen met de Duitsers ernstig gewond. Daarom werd hij vervoerd naar het St. Elisabethsgasthuis in Arnhem dat in handen van de Duitsers was. Kort na zijn zware operatie werd hij door de illegaliteit uit het ziekenhuis gehaald en ondergebracht bij een familie in Ede.

Vier maanden lang is hij daar zodanig goed verpleegd dat hij begin februari 1945 in staat was om te kunnen ontsnappen uit bezet gebied.

Deze familie, die gelukkig veel contacten had, deelde niet alleen met hem het schaarse voedsel, maar zorgde ook voor En-

gelse klassieke lectuur. Niet alleen zijn lichamelijke welzijn, door 's avonds met hem te gaan wandelen, maar ook zijn geestelijk welzijn, overtuigde Christenen als zij waren, ging hen zeer ter harte. Na een paar mislukte pogingen kon hij echter toch, voorzien van vervalste identiteitspapieren weg van het huis waar hij zoveel weken ondergedoken was geweest.

Na een uitputtende tocht, eerst per fiets en vervolgens per boot via de Biesbos, bereikte hij bevrijd zuidelijk Nederland.

Sir Hackett heeft meer dan 30 jaar gewacht alvorens hij zijn aantekeningen, die hij had gemaakt tijdens de maanden van onderduiking, uitwerkte om ze in boekvorm uit te doen geven.

Voor een groot deel zal het geschreven zijn uit gevoelens van dankbaarheid en bewondering voor de mensen die hem hebben geholpen met gevaar voor eigen leven.

Over zichzelf schrijft Hackett met zeer veel terughoudendheid, wat het boek zeer sympathiek maakt. Maar ondanks die Britse terughoudendheid, ondanks het feit dat er niet zoveel spannends gebeurt, is dit boek beslist niet saai, integendeel, men leest het mede door de goede stijl achter elkaar uit.

Het boek is in de uitgebreide literatuur over de Slag om Arnhem een welkome aanwinst. Niet zozeer om de historische feiten, maar wel als document van moed en opoffering van mensen tijdens de Duitse bezetting.

Zeer aanbevolen, zeker ook voor de schoolbibliotheek!

J.G. Jonker-Klijn.

Prof.mr. A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*. Assen 1978. ISBN 90 232 1638 5. Prijs f 97,50.

Onder auspiciën van de Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO), verrichtte de jurist en oud-hoogleraar in het strafrecht prof.mr. A.D. Belinfante een onderzoek naar de manier waarop de Staat der Nederlanden na de Tweede Wereldoorlog afrekende met landverraders en collaborateurs. Het gaat hier om de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging. Belinfante was na de oorlog als jurist voor wetgeving en beleidszaken verbonden aan het directoraat-generaal van deze bijzondere rechtspleging. In tegenstelling tot het eerder verschenen "Landverraders, wat deden we met ze?" (1974) van Koos Groen gaat het hier om een wetenschappelijke verhandeling op basis van niet eerder gepubliceerd materiaal.

Het doel van de bijzondere rechtspleging was het voorkomen van een bijltjesdag, door snelle arrestaties en strenge berechting van alle verdachte Nederlanders. Reeds in 1941 maakte koningin Wilhelmina zich tot tolk van brede lagen van het Nederlandse volk door de uitspraak, dat er voor deze mensen na de oorlog geen plaats meer zou zijn in ons land. In 1948 spreekt koningin Juliana in de proclamatie bij haar troonsbestijging over deze politieke delinquenten als Nederlanders, die te eniger tijd zullen terugkeren in de maatschappij. Kennelijk heeft er in de opinie ten aanzien van deze delinquenten een omslag plaatsgevonden. In zijn inleiding stelt Belinfante, dat de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging, de geschiedenis is van de geestelijke strijd, die gevoerd moest worden om de onverzoenlijke collectieve vijandschap tegenover deze landverraders te wijzigen in een individuele benadering van elke delinquent afzonderlijk. Daarom volgt Belinfante minitiekus de geschiedenis van deze rechtspleging, maar kan zich als jurist en betrokken ambtenaar niet voldoende losmaken van deze rechtspleging als een juridisch fenomeen. Uitvoerig staat de schrijver stil bij de talloze ambtelijke, juridische en praktische problemen die deze rechtspraak met zich mee bracht. De tijdsgezagdragers worden echter te weinig belicht. Zonder volledig te willen zijn, noem ik hier een aantal problemen, waar de auteur zo uitvoerig bij stil staat, dat de geïnteresseerde leek zijn aandacht voelt verslappen: de onenigheid in de boezem van de Nederlandse regering te Londen over de vraag of de voor deze rechtspraak benodigde wetsbesluiten al

of niet aan de goedkeuring van een parlement moeten worden onderworpen; de strijd over de bevoegdheden van het Militair Gezag en de in te stellen tribunalen; de vraag of de nog niet gezuiverde politie en het opsporingsapparaat wel met arrestatiebevoegdheid mochten worden uitgerust; problemen ook over de arrestatiebevoegdheid tussen de minister, het Militair Gezag en de Binnenlandse strijdkrachten; gebrek aan vertrouwen bij de illegaliteit in de arrestatie van politieke delinquenten door een ongezuiverde politiemacht en tenslotte problemen over de afwezigheid van een beroepsinstantie voor de veroordeelden en de niet geïndividualiseerde strafmaatregelen tav hen, die voor de tribunalen moesten verschijnen.

Sensationeler is het hoofdstuk gewijd aan de politieke gevangenen en de behandeling die zij moesten ondergaan in de verschillende kampen. Hier treed duidelijk aan het licht, dat een bijtjesdag in Nederland weliswaar is uitgebleven omdat de regering snel en streng recht beloofd had, maar dat in de kampen aanvankelijk het regiem wel degelijk bepaald werd door de wraakzucht van de vaak voor hun taak niet geschikte bewakers. De door dr De Vaart Smit, in zijn brochure "Kamp-toestanden 1944-1945-1947" (1949) aan de kaak gestelde behandeling van de gedetineerden — waarbij een vergelijking met "Duitse" methodes niet werd geschuwd — berust volgens Belinfante op verdraaiing van de feiten. Zijn naspeuringen laten geen andere conclusie toe, dat er in 69 van de in totaal 130 kampen mishandeld is. Daarbij zouden 31 mensen om het leven zijn gekomen, waarvan het merendeel door ongelukken, honger en ziekte. Bovendien zou het voortvarende optreden van de regering deze wantoestanden begin 1946 verholpen hebben.

Het grote probleem van de bijzondere rechtspleging is het aanvankelijk onderschatte aantal politieke delinquenten geweest. Door de snelle en grootscheepse arrestaties bleken er zo vele gearresteerden — meer dan honderdduizend — te zijn, dat een deugdelijke opvang in kampen onmogelijk was, maar tevens dat snel recht onmogelijk werd. Het bleek te moeilijk om van alle verdachten een deugdelijk dossier aan te leggen en alle gevallen formeel te berechten. Daarom stelt Belinfante was het realistisch vrijlating, buitenvervolginstelling en gratiëring van alle onschuldigen en lichte gevallen snel ter hand te nemen, met het doel de overvolle kampen zo snel mogelijk te ontruimen. Dat de oorspronkelijk doelstelling van de bijzondere rechtspleging hierdoor eigenlijk werd opgegeven en men zo snel mogelijk alle landverraders weer in de maatschappij wilde laten terugkeren is een zo belangrijke omslag in de houding, die men aannam tegenover deze eertijds zo brandende kwestie, dat het te betreuren valt, dat Belinfante ook hier slechts de juridische en praktische achtergronden overbelicht en de historische kontekst in het duister laat.

Zo komen ook de persoonlijkheden van de vier ministers, die verantwoordelijk zijn geweest voor de bijzondere rechtspleging, Kolfsoorten, Van Maarseveen, Wijers en Struycken niet ter sprake. Wel blijkt volgens Belinfante, dat zij allen de problemen van de bijzondere rechtsplegingen met algemene maatregelen hebben aangepakt en dat er dus van partijpolitieke machinaties ten gunste van individuele gevallen geen sprake was. Hem is niet gebleken van ministers die ten gunste van eigen relaties ingrepen, noch heeft voorspraak van advocaten in bepaalde gevallen tot speciale maatregelen geleid. Daarmee rekent Belinfante af met de geruchten, die net in de tijd rond het verschijnen van zijn boek de ronde deden. (De zaak Menten, Velsers affaire en het geval Aantjes). Daarmee wil niet gezegd zijn, dat volgens Belinfante al deze ministers lof verdienen voor het door hen gevoerde beleid. Hij prijst van Maarseveen, omdat deze bij de besluitvorming steeds de openbaarheid zocht en het parlement consequent op de hoogte hield. Het beleid van Wijers en Struycken is hem een doorn in het juristenooch, omdat zij bij de buitenvervolginstelling van de zwaardere gevallen op de stoel van de rechter plaats namen. Over de terugkeer van de delinquenten laat Belinfan-

te zich niet uit, wel veroordeelt hij de "barmhartigheid" die er als reden voor werd opgegeven. Ook hier blijft de reactie van het Nederlandse volk op de vrijlating buiten beschouwing. De historische kontekst is hier evenzeer afwezig als de kennis bij de rechters over wat er zich in de bezetting had afgespeeld. Daardoor was het uiterst moeilijk economische collaboratie te beoordelen en mensenjagers, wier methoden nog onbekend waren, als zodanig te herkennen. Oorlogsmisdadigers, wier praktijken vaak onbekend waren konden zo eveneens de dans ontspringen.

Eigenlijk was de bijzondere rechtspleging dus niet berekend op haar zware taak; gebrek aan kennis en tijd om een voldoende rechtsgang te garanderen, gebrek aan coördinatie voor het te voeren beleid tussen het ministerie en de verantwoordelijke tribunalen en gerechtshoven hebben deze rechtspleging ernstig bemoeilijkt. Het gestelde doel: een bijtjesdag te voorkomen werd volgens Belinfante wel bereikt. Voor de lezer wordt dit alles in een heldere betoogtrant uiteen gezet. Bewondering verdient de auteur tevens voor de niet geringe hoeveelheid werk, die verzet moet zijn om deze moeilijke materie voor een breed publiek toegankelijk te maken. Of dat publiek werkelijk breed zal zijn is twijfelachtig, gezien de niet geringe investering in tijd en geld, die gedaan moet worden om kennis te nemen van de resultaten van een zo specialistisch gebleven onderzoek.

S.N. Temming

Anet Bleich/Max van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië!!! Linkse intellectuelen en de koude oorlog*. SUA, Amsterdam, 1978. f 25,-

De "rechtse" verwensing, die als pakkende titel van deze studie is gekozen, wijst niet op een conflict tussen de rechtse en linkse kant van het denkend deel der natie, maar op een innerlijk conflict binnen het linker deel daarvan. Want dit boek gaat over de hoop op een linkse eenheid, in de oorlog geboren, als draagvlak voor de opbouw van een democratisch en socialistisch Nederland. Die hoop werd op 10 mei 1945 op een bijeenkomst van de gezamenlijke verzetsbewegingen in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, door Buskes verwoord: "Het Parool blijft: Trouw aan de Waarheid in Vrij Nederland" (p. 52).

Na lezing van dit boek kan men deze beeldende zin ook lezen als een vermaan, een waarschuwing. Want het verhaal gaat verder en vertelt uitvoerig hoe deze hoop bezweek in het gure klimaat van de koude oorlog. In die periode 1945-1950, en vooral na 1948: "Praag", kregen met name de linkse intellectuelen het moeilijk. De beide "historische doelstellingen van links: democratie en socialisme" (p. 191), tijdens de strijd tegen het fascisme zo vanzelfsprekend twee kanten van één ideaal, bleken niet meer te verenigen in een periode, waarin de ene steeds meer vereenzelvigd werd met kapitalisme en de ander met dictatuur. En voor een Derde Weg tussen deze beide bleek in de praktijk geen ruimte. De ideële basis, in de oorlog gelegd, was te vaag om een coherente theorie op te bouwen, die socialisme en democratie in zich verenigt. Het politieke "gesternte" was in deze jaren te ongunstig voor een binnenlandse partijformatie langs de lijnen van doorbraak en polarisatie. "In de ogen van de tijdgenoot moesten een socialistische maatschappij en politieke democratie welhaast onverenigbare begrippen lijken" (p. 172).

De eerste hoofdstukken over Amsterdamse studenten voor en tijdens de oorlog zijn vast interessant voor Amsterdamse studenten, maar als inleiding tot het eigenlijke onderwerp niet zo nodig. Dat eigenlijke onderwerp start met het derde hoofdstuk: de bevrijding betekent herstel en "de politieke kater grijpt om zich heen" (p. 51). Na een onderbreking, wederom met de Amsterdamse Universiteit als onderwerp, hervatten de schrijvers hun uiteenzetting in het vijfde en laatste hoofdstuk. Het beschrijft hoe de verenigingen en bladen van linkse intel-

lectuelen de een na de ander bezwijken aan innerlijke strijd. Het begrip "linkse intellectuelen" levert – het kan niet anders – problemen op. De term "links" moest noodzakelijkerwijze vaag blijven in een studie, die zich met de verschillende schakeringen van links bezig houdt. Woorden als: progressief, vooruitstrevend, maatschappijkritisch (p. 9), geëngageerd (p. 134) verduidelijken niets, en de schrijvers zijn zich dat terdege bewust. Toch wordt in de loop van hun studie wel duidelijk wie zij bedoelen: het zijn de mensen die het ideaal: socialisme en democratie, het langst hoog hielden. Zij, die hier het socialisme onherkenbaar zagen verwateren in Rooms-Rode coalities, Stichting van de Arbeid en Politieele Acties, en daar de democratie ten dode bedreigd in het verkrampde vasthouden aan het Russische voorbeeld. Zij, die toen de tegenstellingen tussen P.v.d.A. en C.P.N., tussen N.V.V. en E.V.C., onoverbrugbaar bleken, politiek dakloos werden.

De schrijvers, beide medewerkers van de Groene Amsterdammer, moeten schrijvend in de late 70er jaren, de teleurstelling van de late 40er jaren hebben herkend. Ook de grote aandacht voor de Amsterdamse studenten wijst op het zich rezenschap geven van een "eigen" verleden. Helaas heeft deze verwantschap hun boek geen warmte gegeven. Hun intellectuelen blijven van papier; de besommeringen zijn in hoge mate theoretisch, de ruzies worden nooit persoonlijk, de eensgezindheid wordt nooit vriendschap. Verschillende van de genoemde, nooit beschreven, personen leven nog, of leefden nog toen dit boek ontstond, en zijn door de schrijvers onderzocht. Soms laten korte citaten uit deze gesprekken even iets menselijks doorschijnen (Annie Romein-Verschoor over Henri Wiessing, p. 145), maar ondanks dat blijft het een wel sympathiek maar wat onderkoeld verslag.

Aan de term "intellectuelen" en hun relatie met de arbeidersbeweging, "een breekbare verbintenis" (p. 170) besteden de schrijvers een goed deel van hun Nawoord. Aan de hand van bekende Marxistische schrijvers wordt een poging tot begripsbepaling gedaan, en aangetoond hoe de betekenis van deze term in een veranderende maatschappij verschuift. Dit is een waardevolle toevoeging, ook al zit, ook hier, een nauwkeurige begripsbepaling er niet in.

Overzichtelijke literatuur over de geschiedenis van Nederland in die eerste na-oorlogse jaren, is er niet in overvloed. Dit boek is, ondanks deesignaleerde tekortkomingen, een goed overzicht, geschreven vanuit de optiek van linkse intellectuelen, en steunend op hun vele geschriften. Als zodanig is het, voor zo ver ik weet, nieuw. Het is voor docenten dan ook zeer bruikbaar. Het keurige wetenschappelijke apparaat verhoogt deze bruikbaarheid.

J.L. Frieling

A.J.M. Røvekamp, *Amsterdam in bewogen jaren. Herinneringen van een werkbemiddelaar 1925-1956*. Uitgave Stadsdrukkerij, Amsterdam 1978. Prijs f 29,50. Toezending volgt na overmaking f 33,50 op postgiro 73600 tnv Stadsdrukkerij te Amsterdam onder vermelding "Arbeidersbeurs".

In de niet-aflatende stroom van boeken over Amsterdam nemen deze herinneringen van een werkbemiddelaar een aparte plaats in. Er bestaan niet veel autobiografieën van Amsterdamse ambtenaren, die vertellen over hun dienst en hun werk, de mensen waarmee zij samenwerkten en voor wie zij werkten.

De lezers van Ons Amsterdam, Gemeentelijk blad -voor Heemkennis, zullen de auteur herkennen van zijn bijdragen aan dit blad en in zijn goede verteltrant.

Het is een aardig Amsterdams boek geworden. De nodige strubbelingen met den Haag worden uit de doeken gedaan, en als het departement de moed heeft om de efficiënte havenstad Rotterdam ten voorbeeld te stellen aan Amsterdam, wordt breed uitgemeten welk onbegrip den Haag heeft van het reilen en zeilen in de hoofdstad.

Het beeld, dat opgeroepen wordt van "Amsterdam in de bewogen jaren" is verkleind door de belichting van één belangrijk facet: de arbeidsbemiddeling. Het is kenmerkend voor de auteur dat hij dit woord gebruikt. De gemeentelijke arbeidsbeurs, een beurs voor menselijke arbeid met de wet van 1930 tot arbeidsbemiddeling verklaard, had tot doel dat de plaatselijke overheid bemiddelt bij de vraag naar en het aanbod van arbeidskrachten. Nog later wordt het doel de arbeidsvoorziening, dwz. men tracht werk te vinden voor arbeiders in het kader van recht op arbeid. De drie woorden kenmerken de verschillende opvattingen over de werkgelegenheidspolitik. Røvekamp staat hierbij in het midden. Herhaaldelijk wijst hij erop hoe goed de samenwerking was tussen de werkgevers en de gemeentelijke arbeidsbemiddelaars. Men moet geen kritische kanttekeningen verwachten bij de problematiek van de vraag en aanbod markt.

Bovendien verkleinen herinneringen de historische gebeurtenissen nog op een tweede wijze. In een autobiografie kan men alleen schrijven over gebeurtenissen die men meegemaakt heeft. De crisis, de bezetting en de wederopbouw waarover deze bewogen jaren gaan vinden plaats als voorvallen die de schrijver van buitenaf overkomen. Dat geldt met name voor de bezetting en de houding van de gemeenteambtenaren tegenover de Arbeitseinsatz.

Over de explosieve situatie in jan. 1944, toen de totale arbeidsinzet werd afgekondigd door de duitse bezetter en elf medewerkers wegens administratieve sabotage werden opgepakt en gefusilleerd, schrijft hij op afstand, omdat de auteur zelf ondergedoken was.

Het persoonlijke verhaal over de februaristaking in Amsterdam springt er uit, als men op zoek is naar mogelijkheden voor gebruik in het onderwijs. Het is bijna ontroerend te lezen, hoe ambtenaren meedoen aan een staking en dan het Vondelpark in wandelen en de bosjes op zoeken om een stakingsvergadering te beleggen. Ook interessant blijken de passages over administratieve sabotage. In een bureaucratische organisatie staat een ambtenaar geïsoleerd van de medewerker naast hem, omdat kontakten altijd volgens de hiërarchische lijn lopen. Is de top fout, dan staat de goede ambtenaar alleen.

Naast andere veelal dramatische oorlogsherinneringen zou dit preciese verhaal verbleken en zelfs wegvallen omdat het een te groot inlevingsvermogen vraagt in de leefwereld van een nette ambtenaar.

Het boek is goed geïllustreerd met foto's en affiches uit de rijke verzameling, waaruit de Stadsdrukkerij kan putten.

H. Peters

Mr. Douwe Schaafsma, *Bauke Roolvink. Zijn levensverhaal en politieke terugblik*. Wytse Benedictus – Hilversum 1978, 199 blz.

Uit dit door de schoonvader van zijn zoon geschreven verhaal komt Roolvink als een zeer zelfverzekerd man naar voren. Zoals gebruikelijk in dit soort werkjes komt er niet al te veel zelfkritiek aan te pas. Wel worden tegenstanders nog eens weersproken met reeds jaren tevoren gebruikte argumenten. Vaak is het niet meer dan een weergave van wat er in de Handelingen der Staten-Generaal ook te vinden is. Achtergrondinformatie ontbreekt meestal. Onthullingen vallen dan ook niet te verwachten. Het is een politiek boek geworden dat niet zozeer het levensverhaal van Roolvink is, dan wel bestaat uit verhandelingen over zijn functioneren als staatssecretaris, minister en kamerlid. Het tweede deel van de ondertitel van het boek geeft de inhoud beter weer, al worden er natuurlijk wel enige bladzijden aan zijn carrière, voor hij in de politiek ging, gewijd.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat het meer een boekje is voor de docent, dan voor de leerling. Opname in de schoolbibliotheek is nauwelijks aan te bevelen.

S. Vellenga

I. Lipschits, *Politieke stromingen in Nederland*. Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deventer 1977, 80 blz., f 8,75.

Dit boekje is een bijgewerkte versie van vier in 1975 in Intermediair verschenen artikelen over het ontstaan van de Nederlandse politieke partijen. Schr. gaat de "familie-oorsprong" na van de politieke partijen die na Wereldoorlog II bij de verkiezingen tenminste één zetel in de T.K. behaalden. Daarbij gaat het uitsluitend om de ontstaansgeschiedenis en niet zonder meer om de geschiedenis van de partijen. Het boekje informeert dus uitsluitend over ontstaan, afsplitsingen en fusies van partijen.

Sedert 1945 niet meer bestaande partijen als de Conservatieve uit de 19e eeuw en de N.S.B. komen er ook niet in voor.

Aardig zijn de negen schema's die in het boekje voorkomen.

C. de Ru.

I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*. Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel I. Cahiers Nederlandse politiek, Deventer. 122 blz. f 18,-

Het is de bedoeling dat er vier zulke boekjes zullen komen. De volgende zullen gaan over resp. de socialistische/communistische, de liberale en de r.k.-stroming.

In het eerste hoofdstuk van dit eerste deeltje gaat het over het ontstaan van politieke partijen in Nederland in het algemeen. In het tweede hoofdstuk, de kern van het boekje, worden verbanden gelegd met de voedingsbodem voor vele afsplitsingen: de prot.chr. kerkformaties. Naast een schema van de partijen is een schema van de kerkformaties heel instructief.

Men zij gewaarschuwd: ook in dit boekje gaat het alleen over de ontstaansgeschiedenis. De geschiedenis van de A.R.P. onder Colijn b.v. komt in het geheel niet aan de orde. De naam Colijn komt maar 7 x voor en dan alleen om hem aan te duiden als auteur of om zijn ministeries te benoemen; alleen bij de ontstaansgeschiedenis van de C.D.U. komt hij even ter sprake (p. 56). Ook over de vraag wat er met de p.-c.stroming na 1940 gebeurde (doorbraak, deconfessionalisering enz.) licht dit boekje niet in. Dat ligt niet in de opzet. Het is dus zuiver historisch.

C. de Ru.

Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, 1977. Sun, Nijmegen, Prijs f 25,- ISBN 90.6168.125 1

In hoofdzaak zijn in dit tweede jaarboek artikelen bijeengebracht die de geschiedenis van de arbeidersbeweging tijdens het interbellum behandelen. Door het niet op tijd gereed zijn van een uitvoerig stuk over de S.D.A.P. is het grootste deel van het boek gewijd aan de geschiedenis van het communisme. Een analyse van massa-akties en het interne functioneren van de C.P.N. wordt niet gegeven, wél een ideeën- en intellectuelengeschiedenis.

Het begrip arbeidersbeweging wordt wel zeer ruim geïnterpreteerd door ook een bijdrage op te nemen over het Comité van Waakzaamheid. Ook het tijdspekt- interbellum- wordt geweld aangedaan door een verslag over het befaamde congres te Den Haag van de Eerste Internationale in 1872 en het document over Wil van Kempen, één van de naar schatting 1500 gevallen, die door de Krijgsraad tussen 1946 en 1950 behandeld werden wegens "Indië-desertie". De helft van het jaarboek is gewijd aan leven en werk van mr. Alex de Leeuw, de belangrijkste theoreticus van het Nederlandse communisme tijdens het interbellum. Hoe boeiend Harmsen ook de figuur van de Leeuw beschrijft, toch ging de Leeuw voor mij pas leven toen hij als linientreu communist in politiek meer open vaarwater kwam na het 7e congres van de Komintern in

1935, waar besloten werd tot de abrupte koersverandering van "sociaal-democratie is sociaal-fascisme" naar volksfrontpolitiek. Wat Santiago Carrillo in zijn "Eurocommunisme en staat" zegt, is in feite een weer oppakken van de in 1935 uitgestippelde nieuwe lijn van de Komintern. Het ging "om het hooghouden en verdedigen van menselijke waarden, van "burgerlijke" vrijheden en rechtszekerheid, van de parlementaire democratie en van de cultuur in de ruimste zin van het woord" (blz. 112). Zeer interessant is wat Harmsen opmerkt over de implicaties van de volksfrontpolitiek voor de C.P.N.

Hij spreekt over een paradox, waar m.i. sprake is van een echte tegenstelling. Enerzijds ging het om het formuleren van een bredere lagen aansprekend progressief standpunt, anderzijds ontstond er tevens een ideologische verharding door iedere vrijmoedige interpretatie van de comm. leer als "trotskisme" te brandmerken. M.a.w. was de volksfrontpolitiek een tactische wending of was deze politiek een logische konsekwentie, voortvloeiend uit het kapitalisme in zijn imperialistische fase? Voor de Leeuw gold het laatste, voor de Groot het eerste. Harmsen geeft een levensbeschrijving van de Leeuw en niet van de Groot maar toch had m.i. de vraag wel gesteld mogen worden waarom de apert foute beoordeling van München geen politieke konsekwenties voor de betrokkene heeft gehad. Hier wreekt zich het feit dat het intern functioneren van de C.P.N. niet behandeld wordt!

De tweede interessante bijdrage in dit boek is die van A. Melink over het Comité van Waakzaamheid. Hij schetst de moeilijke genesis van dit intellectuele anti-fascistische "volksfront" op boeiende wijze en laat zien hoe groot de angst voor het "aansluitend bolsjewistische gevaar" was bij rooms-katholieken als Titus Brandsma en mgr. H.A. Poels, die met een publieke verklaring uittraden. Het Comité, door velen gebrandmerkt als een comm. mantelorganisatie, moest zich ook verdedigen tegen het E.D.D., dat front maakte tegen fascisme én communisme. Bijstelling van het beginselprogramma dat men optrad "ter verdediging en bevordering van de geestelijke vrijheid van welke zijde ook bedreigd" heeft de kritiek van E.D.D.-zijde nooit geheel doen verstommen. Zeer gedetailleerd geeft Melink aan hoe de positie van de C.P.N.-leden binnen het Comité onhoudbaar werd eind 1939 door de interpretatiecontroverse over de buitenlandse politiek van de Sowjet-Unie in dat jaar. Ondanks de hierboven geformuleerde kritiek biedt dit jaarboek een zodanige hoeveelheid informatie over vooral de C.P.N. in de tussenoorlogse periode en dat tegen een dusdanige lage prijs dat ik het boek iedere belangstellende van harte kan aanbevelen.

F.R. Kat

Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende*. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1977; 207 blz., f 25,50.

J.H. van Stuyvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1977; 398 blz., f 39,50.

Over het boek van Joh. de Vries heb ik reeds in Kleio 16 (1975) 488-489 mijn oordeel gegeven. Deze nieuwe uitgave verschilt slechts uiterlijk van die van de Belgische uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel (Antwerpen/Utrecht 1973; B.fr. 275; f 19,90). Beide edities hebben dezelfde zetspiegel, maar daar het oblong formaat van de Belgische uitgave vervangen is door het bekende Fibula formaat, is in de nieuwe Nederlandse editie de verhouding tussen blad- en zetspiegel op een aesthetisch onaanvaardbare wijze verstoord. Daar staat weer tegenover dat de oranje tulpjes op de groene omslag van het Belgische boek hebben moeten plaatsmaken voor de fraaiere en veel passender reproductie van Fernand Léger's "Arbeiders op het bouwwerk". Ik duid hier nog even mijn kritiek op het boek aan: de Vries' benadering van het thema economische-groei vanuit de gezichtspunten structuur,

conjunctuur en overheidspolitiek, d.w.z. zijn constructie van drie lengtedoorsneden in plaats van de ouderwetse behandeling per sector (landbouw, handel enz.) heeft niet geleid tot de door hem beoogde integrale economische geschiedschrijving. De drie hoofdstukken grijpen niet in elkaar en binnen die hoofdstukken is de verbrokkeling weer opgedoken die de Vries terecht aan de traditionele geschiedschrijving verwijt. Nogmaals; zie mijn vermelde beschouwing, waarin ook de positieve kanten van dit boek (goed cijfermateriaal!) vermeld worden.

Veel positiever kan ik zijn over *De economische geschiedenis van Nederland* die prof.dr. J.H. van Stuyvenberg ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel geredigeerd heeft.

Ook hierin behandelt Joh. de Vries de 20e eeuw. Hij doet dat ditmaal op de meer traditionele wijze, maar de lezer is er bij gebaat.

Ook voor de overige hoofdstukken heeft de redacteur de beste vaklieden weten aan te trekken. De Belgen R. van Uytven en J.A. van Houtte hebben de Oudheid/Middeleeuwen en de 16e eeuw voor hun rekening genomen; P.W. Klein behandelt de 17e eeuw in een hoofdstuk dat de geschoolde econoom verraaft; J.A. Faber de 18e eeuw; H.F.J.M. van den Eerenbeemt schrijft over "de Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813); W.M. Zappey en Th. van Tijn over resp. 1813-1848 en 1848-1914; Joh. de Vries, zoals gezegd, over de 20e eeuw; en H. Baudet en C. Fasseur over "de koloniale bedrijvigheid" vanaf de tijd van de VOC tot het bittere einde.

Mr J.A. van Lanschot Hubrecht, die van 1955 tot medio 1975 algemeen secretaris van de Maatschappij was geeft "twee

honderd jaren geschiedenis van de Maatschappij (1777-1977)".

Maatschappij en redacteur hebben historici en hun die in de Nederlandse geschiedenis belangstellen een grote dienst bewezen. Zij beschikken nu over een beknopt – maar zeker niet al te beknopt – handboek voor de economische geschiedenis van ons land, waarin diverse historici die reeds door interessante detailstudies en monografieën de belangstelling naar hun visie op de periode waarmee zij zo vertrouwd bleken, gewekt hadden, de gelegenheid hebben gekregen die visie in overzichten neer te leggen.

Dit boek is, ook omdat het voortreffelijk is uitgevoerd (het geeft o.a. literatuuropgaven en registers), de prijs dubbel en dwars waard. Het verdient een plaats in de bibliotheek van docent en school.

C. Offringa

F.H. Goudswaard, *Lagere Overheden en hun financieel statuut*. Stenfert Kroese, Leiden 1978, 165 blz. f 24,50

De redactie kreeg dit boekje toegezonden. Het betreft een terrein dat bij het staatsinrichtingonderwijs alleen maar incidenteel aan de orde komt. Wie zich echter enigszins wil oriënteren op het gebied b.v. van de gemeentefinanciën en niet direct terecht wil bij de dikke boeken die daarover bestaan, heeft hier een handig (ook historisch) overzicht. Het boekje geeft een brede benadering vanuit verschillende disciplines (rechten, economie, politicologie) en schenkt aandacht zowel aan financieel-technische als aan de bestuurlijke aspecten.

C. de Ru.

NIEUWE EN NIEUWSTE TIJD: ALGEMENE GESCHIEDENIS

C. Lindeman, *'t Was anders, figuren, feiten, toestanden uit de Belle Époque*. Zaltbommel 1978, 165 blz. f 45,-, Europese Bibliotheek.

In dit boek wordt de nadruk gelegd op de grote verschillen tussen de samenleving in de periode 1871 en 1914 en die van thans. Op elk terrein blijkt dat deze zeer groot zijn. De auteur heeft in een goed leesbaar boekje, dat geïllustreerd is, verschillende facetten van de goede oude tijd belicht.

De schrijver heeft zich, jammer genoeg, niet kunnen losmaken van de huidige ideeën en vanuit dat standpunt bekritiseert hij de meningen onzer voorouders. Op pag. 11 wordt gesproken over Lord Kitchener voor wie in een zijkapel van de St. Pauls Cathedral een monument staat. Lindeman schrijft, dat men thans niet meer gelooft aan daden voor de "glorie van het vaderland". Hij beweert, dat dit monument een belediging, ja een schande is voor de Engelse Kerk. Deze progressieve twintigste eeuwse kritiek treffen wij herhaaldelijk aan. Dit is wel eigenaardig voor een man, die op pag. 41 schrijft: "Natuurlijk zijn er door de gewijzigde omstandigheden deze (sociale) verhoudingen niet meer met de huidige vergelijkbaar".

Deze verandering van zienswijze is het gevolg van de Belle Époque. De titel " 't Was anders" in die Belle Époque wijst er op, dat hij deze beschouwt als een ideale tijd, maar niets is minder waar. Wel was het de tijd van groeiend optimisme en die van de zelfgenoegzame gezeten burgerij. De auteur gaat hieraan voorbij. Hij beschrijft, en ik herhaal op zeer goede wijze, wat ik wil noemen de fin du siècle. De Belle Époque is juist de reactie, de vernieuwing van hetgeen hij beschrijft. In die periode begon het verzet tegen het positivisme van Comte, tegen het causaal verband, tegen het gedetermineerd zijn van het menselijk bestaan en hierop wijst de schrijver niet. Namen

als die van Henri Poincaré, Bergson, Freud, Driesch, Planck en Einstein en vele andere baanbrekers ontbreken. Die vernieuwers kregen volgelingen in de kunstsectoren, zoals Strindberg, Wedekind, Wilde en vele anderen. In de beeldende kunsten komt het expressionisme op, de schrijver noemt het als begrip, maar geeft geen enkele omschrijving en een man als Toorop wordt niet vermeld. Die Belle Époque kende ook de Jugendstil, die volledig wordt genegeerd. Dit alles was een stimulans voor de talrijke emancipatiebewegingen, zoals onder de arbeiders, de vrouw, de gekleurde rassen en de overheidsbemoeiing met sociale aangelegenheden.

De leerlingen, die dit boeiende boek lezen, moeten door de docent wel behoorlijk worden voorbereid. Hij/zij kan er ook op wijzen, dat onze gouden eeuw evenmin rozegeur en manschijn was.

In de tekst komen vrij veel onjuistheden voor. De term marietie attaché zal wel moeten zijn marine attaché. Wanneer op blz. 104 in verband met de schoolstrijd staat, dat onder leiding van Kuyper protest werd aangetekend tegen het verzet, dat door hem zou zijn gekwalificeerd als scherpe resolutie, is dit niet juist, want hij zag de scherpe resolutie in de voorontwerpen van de wet van 1878.

In het hoofdstuk "Ontwakend Nederland" mis ik wel de naam van Heyermans, terwijl in het politiek gedeelte toch wel de Russisch-Japanse oorlog vermeld had moeten worden, want deze heeft onze regering de nodige kopzorgen gegeven. Trouwens mensen als Berlage, Terkinderen en Toorop hadden hier beter naar voren moeten komen.

Aan het slot van het werk staat een chronologische lijst. Ik zou een toelichting willen hebben bij de aantekening van 1904 "Geboorte van de laatste Russische tsarevitsj, wiens bloederziekte veel bijdroeg tot het ontstaan van de revolutie van 1917", bij 1913 lezen wij: "Tweede Balkanoorlog tussen de overwinnaars van Turkije", maar dit is onjuist, want ook Turkije was een der deelnemers in die strijd tegen Bulgarije. De gegevens betreffende het ontstaan van de eerste wereldoorlog

zijn ook voor bestrijding vatbaar. Waarom is die zeer belangrijke dag van 6 juli toen Duitsland de vrije hand aan Oostenrijk-Hongarije gaf niet vermeld? Dit was belangrijker dan het bericht, dat de keizer naar het Noorden vertrok. Het bericht betreffende de Kieler Woche op 14 juli met het gezellig samenzijn van Duitse en Engelse matrozen moet op een misverstand berusten.

Het geheel is ontsierd door vele schrijffouten, waarvan ik de volgende noem: pag. 91 Salon des refusés, moet zijn salon des refusés, op 96 en 98 Boisdeffe moet zijn Boisdeffre, op 98 Poincaré is Poincaré, op 104 Kappeyne van de Capello is de Copello en op 120 schreef de Britse admiraal zijn naam niet als sir John Fischer, maar als Fisher.

Dr. J. Verseput.

Isaac Deutscher, *De Onvoltooide Revolutie*, in de reeks Tijd Contouren, De Haan, Haarlem 1979, Prijs f 15,-; *Ironie van de Geschiedenis, essays over het communisme*, in de reeks Tijd Contouren, De Haan, Haarlem 1979, Prijs f 17,50.

Bij zijn dood op 60-jarige leeftijd, in 1967, was Isaac Deutscher een begrip. Een actief communist sinds 1926, in 1932 wegens oppositie tegen Stalin uit de poolse kommunistische partij gestoten, arriveerde de poolse journalist Deutscher in 1939 in Engeland. Daar ontwikkelde hij een rijke literaire activiteit. Vooraan in de belangstelling staan *Stalin, een politieke biografie* (1948, herzien in 1961) en zijn driedelige Trotskij-biografie (1954, 1959, 1963). Van de hier besproken boeken behoort het eerstgenoemde zeker tot zijn hoofdwerken; het tweede is een bundel van essays uit *Heretics and Renegades* (1955) en *Ironies of History* (1966). Beide boekjes zijn, een enkele zetfout en enkele anglicismen in de vertaling daargelaten, verzorgd en smaakvol uitgegeven. Behalve op Duitsers literaire kwaliteiten, berustte zijn faam aanvankelijk hierop, dat hij het in het diepst van de Koude Oorlog aandurfde het politieke en historische bewustzijn te verrijken met een zakelijke waardering van de figuur Stalin. En eigenlijk is hij aldoor — ook toen een ongebonden benadering van het sovjet-kommunisme allang niet meer zijn monopolie was — een onafhankelijk historicus en kritikus gebleven. Ongebonden, maar wel trouw aan zijn min of meer troskistische uitgangspunt, dat een radicale kritiek op het Stalinisme paarde aan een rotsvast vertrouwen in de socialistische mogelijkheden die nog in de sovjet-russische realiteit besloten zouden liggen. Van deze opvatting legt *De Onvoltooide Revolutie* — bij het 50-jarig bestaan van de Sovjet Unie — een welsprekende getuigenis af; en roept daarom ook de vraag naar de aktualiteit van Duitsers visie op. Het boekje heeft zeker sterke kanten. De dualiteit in de Oktober-revolutie — van een burgerlijke revolutie die voorwaarden voor de privé eigendom van de grond schept, en een socialistische die de privé eigendom juist wil vernietigen — is in zijn konsekventies voor de ontwikkeling van de Sovjet Unie geanalyseerd. Zo ook de morele crisis die in de Sovjet Unie ontstond toen Chroestsjows halfslachtige destalinisatie wel het vervalste stalinistische politieke bewustzijn ontmaskerde, maar niet de vrijheid van gewetensonderzoek en discussie toestond die wellicht een begin had kunnen zijn voor nieuwe ontwikkelingen in de USSR. Maar: Deutscher geloofde toen heilig in die nieuwe ontwikkelingen, die eindelijk de beloften van 1917 zouden realiseren. Hij wees dan met name op de russische arbeidersklasse in de jaren '50 en '60, die — homogener en cultureel meer ontwikkeld dan ooit sinds de jaren '20 — geen genoegen zouden nemen met goedereenschaaarste en bureaucratische overheersing en die op den duur bereid en in staat zouden zijn tot een werkelijke socialisatie van de produktiemiddelen. Duidelijk onderschatte Deutscher de factoren die de russische maatschappij meer dan hij bij zijn dood voor mogelijk hield tot een nagenoeg volledige stagnatie veroordelen: de vaste greep van het partij- en staatsapparaat niet alleen op het politieke, maar ook op het ekono-

mische en culturele leven; het cynisme, de berusting en het welvaartsstreven onder de bevolking. De recente ontwikkelingen in China illustreren hoezeer Deutscher de heilzame invloed van de chinese Culturele Revolutie op de oppositie in de USSR overschatte. Maar toch: een welsprekend getuigenis van Duitsers visie. Voor de docent vruchtbaar, voor de schoolbibliotheek niet zonder meer bruikbaar. Tenslotte: waarom — behalve dan om eventuele Deutscher-fans te stichten — in *Ironie van de Geschiedenis* een aantal gedateerde politieke analyses zijn herdruk beleeft, is mij niet duidelijk.

Jan Peet

Peter Kropotkin, *Memoires van een revolutionair*. Wereldvenster, Baarn. Prijs f 44,50. (ISBN 90.293.0625 3).

Het is een goede gedachte geweest van de uitgeverij "Het Wereldvenster" een tweetal memoires van de anarchisten Emma Goldman en Peter Kropotkin in 1978 in vertaling op de markt te brengen. Vanuit verschillende invalshoeken gekomen tot het anarchisme, geven beiden een persoonlijk, informeel beeld van de beweging. De titel van de autobiografie van Kropotkin is misleidend.

Slechts gedurende een relatief korte periode van 1872-1886 heeft Kropotkin het leven van een revolutionaire agitator geleid. Onder druk van zijn Amerikaanse uitgever heeft Kropotkin echter afgezien van zijn oorspronkelijke titel "Around One's Life" en toegestemd in de — verkooptechnisch betere — "Memoirs of a Revolutionist". Een tweede probleem is dat ongeveer dertig jaar van zijn leven ontbreken omdat het boek gepubliceerd is in 1899, terwijl Kropotkin "pas" in 1921 in de Sowjet-Unie overleed. Gelukkig voorziet de goede inleiding van Nicolas Walter in deze leemte.

Van een uitgebreidere weergave van het leven van Kropotkin — zijn adellijke afkomst, zijn militaire opleiding bij het elite-corps van de pages, zijn officiële verblijf in Siberië, zijn ontslagnemen uit de militaire dienst in 1866 na de mislukte opstand van de Poolse gevangenen rond het Baikalmeer, zijn wetenschappelijke studies op het terrein van de geologie en zijn optreden in de Jurafederatie na de dood van Bakoenin — acht ik mij ontslagen omdat die hoofdlijnen uitgebreid aan de orde komen in de bekende Pelican van George Woodcock over "Anarchism" en in "The anarchistic Prince", dat Woodcock samen met Avakomovitsj geschreven heeft.

Mijn grootste bezwaar tegen deze memoires is het wrijvigen en tegenstellingen verdoezelende optimisme, hetgeen in een aantal gevallen leidt tot een sterk overdreven voorstelling van zaken. Enige voorbeelden!

De Eerste Internationale omvatte niet vele miljoenen arbeiders en sleepte niet "elke arbeider mee, hoe onverschillig ook" (blz. 219). Twee bladzijden verder wordt het ledental van diezelfde Internationale in Spanje in de jaren zeventig gesteld op 80.000, waar Gerald Brenan in "Het Spaanse labyrint" op bladzijde 227 tot een aantal van hoogstens 60.000 komt. Een ander nadeel is de m.i. te summiere behandeling van zijn rol in de anarchistische beweging in de jaren '70 en '80. Was zijn positie binnen deze beweging na 1876 — de sterfdatum van Bakoenin — net zo onomstreden als die van de door gevangenschap en barrikades gelouterde anarchistische revolutionair Bakoenin? Accepteerde de, onder invloed van Bakoenin staande, Jurafederatie deze totaal anders geaarde Russische anarchist? De memoires geven hier geen uitsluitsel over. Deze kritiek neemt niet weg dat deze memoires een boeiend inzicht geven in de ontwikkeling van een vertegenwoordiger van de Russische adel tot anarchistisch intellectueel, die vooral in Engeland zo salonfähig werd als geleerde dat zijn anarchistische ideeën beschouwd werden als een romantisch excentriek trekje.

F.R. Kat

Otto Friedrich, *Voor de zondvloed. Berlijn in de jaren twintig*. Wereldvenster, Baarn. Prijs f 49,50 (ISBN 9029396628)

Volgens de flaptekst is de auteur, ondanks zijn Duitse naam, Amerikaan van geboorte en werkzaam bij het blad Time. Het boek vertoont alle sporen van een handige journalistieke aanpak. Zelf heeft hij de gouden twintiger jaren in Berlijn niet meegemaakt. Later is hij gefascineerd geraakt door gesprekken met mensen die damals dabei waren en door literatuurstudie in de geschiedenis van deze — zoals hij het noemt — "net als Pompeï ten dode gedoemde stad". In een zestiental hoofdstukken heeft hij door de gebeurtenissen per jaar te ordenen de onnavolgbare sfeer van de oude rijkshoofdstad willen oproepen. Nieuwe, verrassende visies biedt dit boek niet. Daarvoor is het te veel een compilatiewerk, zwaar leunend op b.v. de Berlijnse reportages van Christopher Isherwood, de boeken van Eyck, Bullock, Wheeler-Bennet en de dagboeken van Graf Harry Kessler.

"Losgelaten" heeft hij soms de neiging door te draven zoals b.v. met de bewering dat Göring zijn hele leven aan morfine verslaafd zou zijn geweest (blz. 279). Dr. v. Capelle stelt in *Intermediar* 2-12-77 dat de Zweedse afkickkuur doeltreffend is geweest. De kritiek van Friedrich op het vroege werk van Brecht — Baal, Trommeln in der Nacht en Im Dickicht der Städte — als zijnde "niet bijzonder goed, integendeel . . . nogal slordig en vormeloos, slecht van opzet en onverschillig uitgevoerd" (blz. 202) lijkt mij niet terecht. Net als bij Marx is er toch geen onderscheid te maken tussen de jonge en de oude — en dus betere — Brecht. Die stukken zijn toch geschreven tegen de achtergrond van de val van het keizerrijk en de woeelige, politiek onrustige beginfase van de republiek van Weimar en dienen toch tegen dat licht gezien te worden!

Gezien het feit dat vele leerlingen in hun pakket geen Duits hebben, is aanschaf voor een leerlingenbibliotheek beslist zinvol.

Zelf heb ik b.v. mijn leerlingen veel genoeg gedaan met het voorlezen van een paar korte impressies over de inflatie van 1923.

F.R. Kat

Robert G.L. Waite, *Adolf Hitler als psychopaat*. Amsterdam Boek, prijs f 28,90. (ISBN 9027494282)

Aan de langzaam overstelpend wordende hoeveelheid literatuur, gewijd aan het fenomeen Hitler, heeft de Amerikaanse historicus Waite een nieuw boek menen te moeten toevoegen. Zijn boek is een voorbeeld van de benaderingswijze, die aangeduid wordt als psychohistorie.

Hitler voorzien van het etiket psychopaat is niet nieuw en geeft weinig uitsluitsel over het verschijnsel Hitler. Op de bewijsvoering komt het aan en daar ligt de grote zwakte van het boek van Waite.

In tegenstelling tot Taylor en Bullock gaat hij uit van een fundamenteel andere premisse "namelijk dat Hitler een pathologische persoonlijkheid was wiens levensloop slechts begrepen kan worden door een zorgvuldig onderzoek van zijn persoonlijk leven. Zonder de inschakeling van andere disciplines zijn de traditionele methoden van geschiedkundige analyse en het gezonde verstand niet tegen die taak opgewassen." (blz. 16).

Met andere woorden, met behulp van Freud en Erikson gaat hij Hitler te lijf. Via een minutieuze beschrijving van zijn jeugd — immers het kind van toen werd de man van later — waarbij de haatliefsrelatie t.o.v. de vader en de moeder breed wordt uitgemeten en waarbij een diepe duiding wordt gegeven aan het ontbrekende linkertestikel komt Waite tot de slotsom dat Hitler een borderlinepersoonlijkheid geweest is. Dat is een mensentype die in een grenstoestand leeft d.w.z. geestelijk weliswaar ziek is, maar op tal van gebieden zeer doeltreffend kan functioneren.

Als kenmerken voor dit soort grensgevallen noemt Waite: pa-

ranoïde neigingen, egoïstische en narcistische eigenschappen, een verward identiteitsgevoel en een splijting van het ego.

Het boek zou sterk aan belangrijkheid hebben gewonnen als duidelijk was gemaakt waar Waite zijn gegevens vandaan heeft gehaald. Nergens vermeldt de auteur zijn bronnen. In hoeverre zijn bronnen relevant zijn, blijft dus duister. Dientengevolge wordt de lezer bij voortduring afgescheept met zinnen als "een belangrijk Amerikaans historicus vermeldt . . ." of "een Duitse psychoanalyticus zegt . . ."

Voorts is Waite niet ontkomen aan vaak grove speculaties en zuiver giswerk. Tot slot moet gesteld worden dat de Nederlandse titel van het boek een inadequate weergave is van de Engelse titel "The psychotic God Adolf Hitler".

Wellicht ten overvloede: niet aanschaffen voor een leerlingenbibliotheek want dan moeten er tevens een handboek psychologie en een medische encyclopedie bijgekocht worden.

F.R. Kat

Dr. Cees J. Hamelink, *Derde Wereld en Culturele Emancipatie*. Baarn, Het Wereldvenster 1978. 159 blz., f 22,50; Serie: Anatomie van de toekomst.

Dr. Cees Hamelink is medewerker van het ILET te Mexico (Latijnsamerikaans instituut voor Transnationale Studies), van het Institute of Social Studies te Den Haag en o.a. van het tijdschrift "Internationale Spectator".

Zijn interesse gaat vooral uit naar de informatieverbreiding over de Derde Wereld door (bijna uitsluitend) Westerse "vrije media". De dagelijkse nieuwsstroom over die landen is erg summier, nogal eenzijdig en sterk afhankelijk van een kleine groep persbureaus (AFP, AP, Reuter, UPI) en drie nieuwsfilmagentschappen (CBS-news, UPITN en Visnews).

Nog meer klaagt C. Hamelink de verschillende methodes aan waarmee de culturele verscheidenheid van de Derde Wereld bedreigd wordt. Het Westen en vooral de multi-nationale ondernemingen proberen onze levensstijl aan hen op te dringen. Enkele voorbeelden: crème die de zwarte huid een tint lichter maakt; kleuren-tv's in Nigeria, waar een zwart-wit toestel al het jaarinkomen van een boer vergt; "flesvoeding" = ideale babyvoeding" (denk aan het proces tegen Nestlé- "babykiller"); Sesamstraat herwerkt tot Plaza Sésamo voor Latijns-Amerika; "Coca-Cola is beter dan inheemse dranken". Als reactie op deze culturele gelijkschakeling hebben een aantal landen geprobeerd hun eigen cultuur te handhaven en verder te ontwikkelen. Voorbeelden: Mozambique, Cuba (soms te oosteuropese), Tanzania, China.

Een andere vorm van verzet was ruimer: per regio b.v. het Caraïbische persbureau CANA (1975); een Pan-afrikaans nieuwsbureau moet binnenkort operationeel worden; in 1973 startte de Arab States Broadcasting Union (N.v.d.R.: waarom in het Engels?!); in 1977 de Asia Pacific Broadcasting Union. Gelijkaardige vormen van samenwerking ontstonden ook voor de pers. Op 11 april 1979 was er te Brussel een persconferentie van de FELATRAP: de Latijnsamerikaanse Federatie van Werknemers in de Pers; zelf lid v.d. CLAT. Doel van deze vormen van samenwerking is: een nieuwe wereldorde voor informatie.

In het laatste hoofdstuk en in het nawoord pleit de auteur voor een culturele ontkoppeling (het Zuiden voor de Zuiderlingen) en voor steun van de Nederlandse e.a. regeringen hierbij.

Het boek is vrij vlot geschreven, maar soms geeft Hamelink te weinig concrete voorbeelden, illustraties ontbreken, maar voetnoten en bibliografische referenties zijn overvloedig aanwezig na elk hoofdstuk en op 't einde. Het boek is zeker bruikbaar voor docenten en voor leerlingen uit de hogere klassen van VWO-HAVO. Een zekere dosis achtergrondinformatie over de Derde Wereld is m.i. wel vereist.

Tot slot nog enkele inhoudelijke kanttekeningen. Soms onderschat Hamelink toch wel de gevaren van het neo-nationalis-

me, waarvoor hij pleit, en ziet hij die van het neo-kolonialisme iets te eenzijdig. De kaders van de Derde Wereld zijn meestal opgeleid in het "Noorden", maar daarom zijn het nog geen verfoeilijke collaborateurs. De meesten bereiken helaas niet het peil van J. Nyerere van Tanzania. Daar is, nog meer dan in Senegal, de door Senghoe geprezen "Négritude" ook tot sociaal-economische realiteit verheven. Dit voor Afrika zo belangrijke Négritude-ideaal ontbreekt trouwens helaas bij Hamelink, die het nationale meer beklemtoont dan het "continentale". En dat nationale is zeker in Afrika zo kunstmatig, aangezien de grenzen er door de koloniale mogendheden zo willekeurig getrokken zijn.

Ook gaat het niet op alles wat uit het Noorden komt a priori te verwerpen: wie als journalist hier een opleiding kreeg, kan daar ginds toch ook heel wat voordelen uit putten.

Nog een detail: de manier waarop de vrouw in vele Derde Wereld-landen behandeld wordt, tot zelfs seksueel verminkt, is niet-Westers en wordt door C. Hamelink verzwegen; de tweede-rangspositie die ze bekleedt in "Sesamstraat - Plaza Sésamo" wordt wel bekritiseerd (p. 43).

Jef Abbeel

Li i-tsje, Helmut Opletal, Peter Schier, *China: wie tegen wie? Een muurkrant van de oppositie buiten de partij*. Baarn, Het Wereldvenster, 1979. Oorspr. titel: China: wer gegen wen? Berlin, Rotbuch Verlag, 1977. Uit het Duits vertaald door Drs. M.W. Blok. 160 blz., f 24,50.

De laatste jaren verschijnt er enorm veel literatuur over China, ook in het Nederlands. Overzichten hiervan tref je aan in "Int. Spect". (J. v. Ginneken, E. Zurcher e.a.), in het "Tijdschr. voor Diplomatie" (H. v.d. Voorde) en in "Digo" (= Didactiek v.h. Gesch. Ond., mgr. 79). Je vindt dan vlug een 25 recente nederlandstalige boeken.

Deze uitgave verschilt hiervan om meerdere redenen: de auteurs zijn Chinezen (met Duitse commentaren), de manier van denken en schrijven is ook heel anders. Bovendien is het een muurkrant en nog wel uit (nov.) 1974, dus heel wat vroeger dan de enigszins getolereerde kritiek van eind '78 - begin '79.

In febr. '77 hebben Helmut Opletal (Wenen) en Peter Schier (Hamburg) ze vertaald en voorzien van commentaar. Toen hadden ze allebei twee jaar in China verbleven en kontakten gehad, o.a. met de auteurs.

De Nederlandse vertaling (M. Blok, 1979) speelde alleszins in op de aktualiteit.

Wie is (zijn) nu die Li i-tsje? Achter dat pseudoniem verbergen zich drie jongeren, die tijdens de Culturele Revolutie een leidende rol speelden bij de Rode Gardisten van Kanton. Li Tsjeng-t'ien had in 1966 zijn studies aan de Kunstacademie van Kanton beëindigd. Tsj'en i-jang en Hwang si-tsje hadden de middelbare school doorlopen. Vanaf 1968 begon hun lijdensweg: het leger (Lin Piau) greep bloedig in; gevangenis tot 1971 (val van Lin Piau); allerlei moeilijkheden daarna; succesvolle muurkrantjes eind '73 - begin '74; onderdrukking hiervan; definitieve versie van "Democratie en rechtsstelsel onder het socialisme" op 10 nov. '74; afwijzing hiervan in officiële muurkrant (3 dec. '74); gevangenis; verplichte zelfkritiek, "arbeid onder toezicht van de massa's"! Li weigerde aan zelfkritiek te doen en kreeg een nog hardere straf dan zijn twee collega's; verbetering, door arbeid in een mijn". Acties van o.m. "Amnesty International" (1977) bleven zonder gevolg.

De muurkrant zelf, 67 vellen krantepapier, is een gedetailleerde kritiek op (o.a.): privileges, persoonsverheerlijking, machtsmonopolie v.d. partij, pseudo-klassestrijd en vooral op het "rechtsstelsel", dat de inwoners zelf niet begrijpen en dat ieder kritisch persoon veroordeelt als "contrarevolutionair".

Het boek geeft ons een beeld van de ingewikkeldheid en van het anders-zijn v.d. Chinese maatschappij en hoedt ons voor te vlugge veralgemeningen. De inleiding en de commentaar van H. Opletal en P. Schier zijn verhelderend en getuigen van grondig inzicht. Vooral de vele voetnoten (ruim 220) bevatten veel informatie.

"China: wie tegen wie?" is nuttig voor docenten, soms wel moeilijk en hier en daar wat saai voor leerlingen. De illustraties en de knappe karikaturen daarentegen geven het geheel een aangenaam karakter. Aanbevolen, ook voor geschiedenisbibliotheken.

Jef Abbeel

VARIA EN HISTORIOGRAFIE

Ian Tod en Michael Wheeler, *Utopia*. Uitgeverij De Haan, Haarlem 1979. Prijs f 27,50.

Sociale wensdromen meestal ontstaan in economisch of politiek turbulente tijden, zijn er de hele geschiedenis door geweest.

De twee Engelse auteurs geven in hun boek, vertaald door A.F. Kist, een onafzienbare reeks sociale utopieën weer vanaf het paradijsverhaal en het Gilgamesj-epos tot en met de architectonische schetsen van Richard Buckminster Fuller, die door de toepassing van geodetische structuren en geavanceerde technologie meende dat Utopia voor het eerst in de geschiedenis realiseerbaar was. Om ook de Nederlandse component in dit boek aan de orde te laten komen is een bijdrage van Dr. A.C.J. de Vrankrijker ingelast over Frederik van Eeden en enkele tijdgenoten.

Er is door de auteurs enige ordening in het omvangrijke historische materiaal aangebracht door uit te gaan van het grondidee dat utopieën altijd betrekking hadden op drie soorten verhoudingen. Ten eerste is dat de verhouding van mens tot mens. Met andere woorden: had de mens als zijnde van nature slecht, een bepaalde ordening nodig of was hij van nature goed en vormde de staat daardoor een belemmering voor zijn geluk?

Ten tweede is dat de verhouding van de mens tot de natuur. Anders gezegd: Hoe moest het beheer van de grond geregeld worden? Mocht er particulier eigendom blijven bestaan of diende de grond eigendom van de gemeenschap te zijn? Ten derde is dat de verhouding tot zijn werk. Diende dit strak geordend te worden of diende de mens die activiteiten te verrichten die hij zelf aangenaam vond?

Het grote nadeel van dit boek, maar het zij vooraf gezegd het is de auteurs niet aan te rekenen, vond ik dat de schier eindeloze reeks wereldverbeteraars (Plato, Campanella, Bacon, Fourier enz.) op den duur wat vermoeiend werkt. Wat een inzet, wat een energie, wat een mierenvlucht. En met wat voor resultaten? Een bezwaar vond ik wel de afstandelijke manier waarop de auteurs hun onderwerp benaderd hebben. Nergens proefde ik iets van de liefde waarmee b.v. Quack in zijn "De socialisten" de utopisch-socialisten geportretteerd heeft. Bij hem worden het mensen van vlees en bloed, hier blijven het schimmen, mede omdat er in een bestek van ongeveer 150 bladzijden te veel behandeld wordt. De overdaad schaadt hier! Het klinkt inconsequent, maar een aanvulling wat Nederland betreft zou niet misstaan hebben. Waarom blijft de bijdrage over Nederland beperkt tot van Eeden en wordt niet ook de verbeelding aan de macht van de jaren '60 behandeld met b.v. Provo en Constant Nieuwenhuis?

Een ander bezwaar van het boek is dat het wel sterk gericht is op de Angel-Saksische wereld en dat b.v. de Franse utopisch-

socialisten uit de 19^e eeuw toch wel sterk onderbelicht worden.

Bovendien wemelt het boek van de fouten. Een kleine, willekeurige greep: Pericles is niet in 492 maar in 429 overleden (blz. 25), Constantinopel werd niet in 1456 ingenomen maar in 1453. (blz. 28) Wat enormiteiten betreft, spant blz. 108 wel de kroon: het congres van de Russ. Sociaal- Democratische Arbeiderspartij in 1903 was niet het vijfde, maar het tweede. Stalin was daarbij niet aanwezig. Een fraai staaltje van bolsjewistische conserveringstechniek is het vermoorden van Kropotkin- overigens onjuist- "in de eerste maanden na de staatsgreep van de bolsjewieken" en hem pas in 1921 laten begraven. Al met al een boek dat veel boeiende afbeeldingen toont maar qua tekst stijf staat van de fouten.

De geïnteresseerde docent doet er beter aan de reprints van Quack's Socialisten aan te schaffen voor een leerlingenbibliotheek dan dit werk.

F.R. Kat

H. van der Linden, *Zeventuig: waterschap en waterschapsrecht in beknopt historisch perspectief*. Kluwer, Deventer 1978, 43 pp., prijs f 7,50.

Deze brochure is een zelfstandig uitgegeven herdruk van een artikel, dat de rechtshistoricus H. van der Linden, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, heeft gepubliceerd in de bundel Waterschapschouw, bij gelegenheid van het vijftig jarig bestaan van de Unie van Waterschappen in 1977. De zorgvuldige, juridisch geformuleerde beschouwingen zijn geschreven in statig Nederlands. Het boekje is bedoeld voor geschiedenis- en rechtenstudenten, benevens voor leraren bij het voortgezet onderwijs, die door de auteur in zijn inleiding nog genoemd worden: "docenten voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs".

Het lijkt mij echter, dat dit werkje voor deze groepen van algemene belangstellenden met historische kennis, maar buiten de sfeer van de waterschappen of de waterschapsgeschiedenis, toch tamelijk abstract en moeilijk te volgen zal zijn. Door de thematische behandeling van de verschillende onderwerpen, vooral in het tweede gedeelte van het betoog, zijn de aangehaalde voorbeelden naar mijn mening door belangstellende historici niet gemakkelijk in het verband van hun eigen kennis te plaatsen, in het bijzonder niet betreffende de Nederlandse middeleeuwen.

Het gaat meer om het recht dan om de uitwendige rechtsgeschiedenis van de afzonderlijke waterschappen. Vandaar de fragmentaire vermeldingen en gegevens van zulke uiteenlopende begrippen als de Spaarndammerdijk, Vrijenban, de dijkbrief voor de Lekdijk Bovendams uit 1323, de nieuwe dijkbrief voor de Lekdijk Benedendams uit 1454 (dit hoogheemraadschap was overigens al in 1328 gesticht), de Doeswetering, de Heycop, het Woerdense privilege van 1396 (bedoeld is het Groot-waterschap van Woerden), en nog vele andere voorbeelden, waarmee het betoog is geïllustreerd.

Toelichtende kaartjes, in het bijzonder van Holland en Utrecht, waaruit de meeste voorbeelden gehaald zijn, en een index van zaken, waren wel gewenst geweest. Het boekje lijkt mij vooral zijn nut te hebben als rechtshistorisch supplement op S.J. Fockema Andreae "Hoofdpijnen van waterschapsrecht". Aspirant-archiefambtenaren, waterschapsbeambten en bestuurders, en historici die zich actief bezig houden met regionale of lokale geschiedenis, kunnen er hun voordeel mee doen. Andere belangstellenden kunnen beter eerst kennis nemen van de aantrekkelijke tentoonstellingscatalogus "Water als vijand, water als vriend", uitgegeven in 1977, naar aanleiding van de tentoonstelling in het Prinsenhof te Delft over onbekende schatten uit de waterschappen. Pas dan zal men dit boekje van Van der Linden weten te waarderen.

Het eerste gedeelte van "Zeventuig" bevat een algemene oriëntatie in de waterschapsgeschiedenis. De chronologie, en

het verband met andere aspecten van de Nederlandse geschiedenis, waar de waterschappen toch een integrerend deel van uitmaken, zijn slechts oppervlakkig aangegeven.

De auteur accentueert het communale begin van de oudste Nederlandse waterschappen. Een heemraadschap kreeg pas een landsheerlijk begin, als een landsheerlijke functionaris, bijvoorbeeld een baljuw, namens de landsheer hoofd werd van het college van heemraden.

Instructief zijn ook de uiteenzettingen over de relaties tussen de (hoog)heemraadschappen (in het Gelderse sinds de 14^e eeuw "polderdistricten" genoemd) en de inliggende polders sinds 1250.

In het tweede gedeelte wordt de historische ontwikkeling van zeven karakteristieke rechtsfiguren besproken, die vanouds de kern vormen van het waterschapsrecht. De auteur probeert aan de hand van deze constante factoren duidelijk te maken, hoezeer het moderne waterschapsrecht in een overoud verleden wortelt. De zeven getuigen (vandaar de titel "Zeventuig") die voor deze stelling opgevoerd worden, zijn de volgende: de stemgerechtigde ingeland, de persoonlijke dienstplicht bij "clockeslach", onderhoud-verplichtingen naar evenredigheid van bezit (morgen-morgen-gelijk), de keurbevoegdheid van de bestuurders, de schouwbevoegdheid driemaal per jaar, het dagelijks bestuur, en de politiedwang ten aanzien van de hoefslagplicht aan dijken, kaden, watergangen, en sluizen.

Aan het einde van zijn studie pleit Van der Linden voor handhaving van de betrokkenheid van de ingelanden bij het waterschapsbestuur en beheer, ook al is dat moeilijker geworden door concentratie en opheffing van waterschappen, en door toegenomen technische specialisatie in het waterschapsbeheer.

C.A. van Kalveen.

dr. P.J. Bouman, *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw in Westeuropes perspectief*, Uitg. Elsevier Amsterdam 1977, f 29,50.

De eerste uitgave van dit boek werd in 1964 als prismauitgave (nr. 1000) op de markt gebracht. Elsevier vond het nodig een tweede druk uit te geven op bredere bladspiegel en de auteur bracht enkele aanvullingen aan. Er zijn in de laatste dertig jaar verschillende cultuurwaarderingen van onze tijd verschenen. Bouman had een vlotte pen en wist de lezer te boeien met zijn opzet; het was een popularisering van de geschiedenis (Zie de rubriek van dr. D.J. Roorda in Spiegel Historiae, febr. '79). Hij start bij de wereldtentoonstelling te Parijs en verdeelt zijn boek in enige tijdvakken, die een afronding moeten vormen. Misschien mag dat wel gelden van het radicale tijdperk 1965-'76, maar een feit is, dat dergelijke verdelingen later blijken onjuist te zijn; bepaalde zaken worden dan overgewaardeerd en andere verwaarloosd. Dit gevaar doet zich zeker voor bij Bouman en zijn methode.

dr. G.J. van de Poll.

Bernard Slicher van Bath, *Geschiedenis: theorie en praktijk*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1978 (Aula 625); 374 blz., f 15,-.

Het is een bekend feit dat vooraanstaande historici vaak geen toonaangevende theoretici zijn en dat theoretici — nog minder — uitblinken in research en geschiedschrijving. Dat geldt voor Braudel die in zijn *Ecrits sur l'histoire* de theoretische reflecties over zijn werk als onderzoeker en uitbeelder neergelegd heeft; dat geldt in nog sterker mate voor Slicher van Bath die nu ook het tijdstip gekomen achtte om verspreide opstellen over theorie en praktijk der geschiedenis te bundelen. De *praktijk* is in dit boek vertegenwoordigd door twee beschouwingen over sociale stratificatie, een opstel over de welvaart in het middeleeuwse Friesland en de tekst van een nog te publiceren lezing over de economische toestand van de Repu-

bliek in de 17e eeuw. Ook de *theoretische* stukken *Wat is geschiedenis?*, *Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis* en *Het historisch onderzoek: conjuncturele of structurele verandering?* zijn al dan niet bewerkte versies van reeds eerder verschenen publikaties.

De waarde van deze bundel ligt in het feit dat hij van de hand is van een practicus van uitzonderlijk formaat; niet in hun theoretische originaliteit.

Wat zijn theoretische posities betreft, volgt Slicher van Bath de buitenlandse schrijvers op de voet, zoals uit zijn vermelde *Theorie en praktijk enz.* blijkt. In dit opstel volgt hij voetje voor voetje de buitenlandse theorie en kiest daaruit wat hij voor zichzelf bruikbaar acht. De lezer wordt op die manier deskundig ingeleid in de desbetreffende literatuur. Een nuttige tour d'horizon!

De medievist en sociaal etc. — historicus Slicher van Bath heeft echter evident minder affiniteit tot de historiografie en geschiedfilosofische problemen.

Zijn *historiografisch* overzicht bevat kwalifikaties die zelfs in een zo kort bestek niet aanvaardbaar zijn. Inderdaad: Ranke was conservatief en lutheraan, maar was hij een Duits nationalist? (p. 25). Konden Jorissen, Bussemaker en Colenbrander minder vaardig dan Fruin de pen hanteren? En wat dan nog! Zouden ze dáárom bij de meester in het niet verzonken zijn? Ook uitspraken die een *geschied-filosofische* inslag hebben doen de daarin geïnteresseerde lezer soms bedenkelijk de wenkbrauwen fronsen. In welk opzicht precies wordt "de historische importantie" van bepaalde "historische feiten" geringer bij het voortschrijden van de tijd? (p. 18). En wat te denken van een uitspraak als deze: de schriftelijk overgeleverde feiten worden *data* of *bronnen* genoemd? (p. 16).

Het zal duidelijk zijn, de enorme onderzoekservaring van de schrijver geeft deze bundel zijn waarde. Ook in de theoretische opstellen zijn het de passages over *methodiek* en *onderzoek* die het meeste boeien. Dat Slicher van Bath zijn beschouwingen toelicht aan de hand van treffende voorbeelden, maakt het boek, óók voor de geschiedenisleraar, waardevol. Hij kan daarvan in zijn lessen gebruik maken. C. Offringa

dr. P.J. Bouman, *Vrijheidshelden en terroristen, 5 eeuwen geweld in Europa*, Uitg. Elsevier Amsterdam 1977, f 19,50.

Het onderwerp is actueel en wie over journalistieke gaven beschikt kan er iets van maken. Lugubere taferelen en gedurfd plannen, handige kerels en plunderende soldaten komen in dit boekje veel voor. Bij zo iets moet men wel een keus doen. Soms weet Bouman te boeien door een figuur ten voeten uit te tekenen, soms ook worden zoveel figuren doorelkaar gemengd, dat de draad volkomen zoek is en de interesse vflauwt. En of menig taferel wel historisch juist is... we zetten vraagtekens.

dr. G.J. van de Poll

E.E.G. Vermeulen, *Waarden en geschiedwetenschap*. Een vergelijking van de standpunten ingenomen door H.W. von der Dunk, A.G. Weiler, M.C. Brands met notities over die van J.M. Romein, G. Harmsen, J.H.J. van der Pot. Van Gorcum, Assen 1978; 134 blz., f 19,50.

Ed Vermeulen, docent theoretische geschiedenis en wetenschapsfilosofie aan de sociale faculteit van de Universiteit van Amsterdam, heeft in 1956 de aandacht getrokken door zorgvuldige analyses van het historisch denken van Fruin en Huizinga en is sinds jaar en dag een groot bewonderaar van Jan Romein. Het te bespreken boekje is gebaseerd op het onderzoek van een door hem geleide doctoraalwerkgroep "Romeinproject" genaamd.

Ik hoef hier niet de inhoud te omschrijven: deze blijkt — zoals het behoort, maar zelden voorkomt — uit titel en ondertitel. Een vergelijkend onderzoek zoals dat waarover hier gerapporteerd wordt is uit didactisch oogpunt uiterst leerzaam voor de deelnemende studenten; de waarde voor een breder lezerspubliek hangt echter af van wat vergeleken wordt en van de perspectieven die zich openen. Het geanalyseerde stuk van Weiler, *Waarde-betrokkenheid en waardeoordelen in de geschiedwetenschap. Een theoretische standpunt-bepaling in het debat tussen analytisch positivisme, marxisme en kritisch neomarxisme* (BMGN, 90, 1975, 189-225) is een verdienstelijke poging om een uiterst geaccidenteerd slagveld in klein bestek in kaart te brengen; hier spreekt een theoreticus over theorie. Von der Dunk (*Wertfreiheit und Geschichtswissenschaft*, in: HZ 1972, 214: 1-25) en Brands (*Het verkeerde verleden*, in: BMGN, 90, 1975, 171-188; *Over de waarde van waardeoordelen: een reactie op Junker en von der Dunk*, in de hieronder genoemde bundel van de Boer en Köbben; en *Geschiedenis en engagement*, in: Theoretische Gesch., 4, 1977, 110-121) reageren op programmatische pretenties van theoretici, uit zorg voor de toekomst van de geschiedschrijving: zij spreken in de eerste plaats als practici. Tussen Brands (waardenvrijheid) en von der Dunk (ontkenning van de mogelijkheid daarvan) kiest Vermeulen een standpunt dat in de buurt van dat van von der Dunk komt, maar dat hij wel kwalificeert. Het perspectief dat hij opent wijst echter terug naar Huizinga en Romein, die — aldus Vermeulen — "de polaire structuur van de historische kennis" hebben aangetoond en beschreven. Hij vindt het dan ook vreemd dat de drie contemporaine auteurs blijkbaar niet beseffen dat zij in een Nederlandse traditie van geschied-theoretisch denken staan: wat zijn poneren is "allemaal wat ab ovo-achtig en kortademig". Ik wil daarover in de eerste plaats opmerken — nogmaals — dat Brands en von der Dunk zich in de eerste plaats als practici rekenschap geven van wat zij en hun vakgenoten (kunnen) doen (of zouden moeten doen); en voorts dat Huizinga en Romein, hoe briljant en erudiet zij ook waren, als theoretici leerlingen waren van vooral de grote Duitsers. Wil men spreken van een Nederlandse traditie, dan moet men wijzen op een waarlijk verbluffend vaderlands vermogen tot eclecticisme; dit assimilatievermogen pleit — toegegeven — voor een uitzonderlijke vitaliteit van de Nederlandse cultuur.

Wanneer Vermeulen in dit en andere geschriften er dan ook steeds weer op wijst dat Romein het allemaal veel eerder gezegd heeft en zich erover verbaast dat men dat maar niet ziet of wil erkennen, verbaas ik mij weer op mijn beurt, omdat Vermeulen blijkbaar niet beseft dat vóór Romein de grote buitenlanders verwante ideeën hebben geventileerd. Romeins grote verdienste was, dat hij in een met kranten dichtgeplakt landje een cosmopolitische eruditie verwierf die hij in publicaties verwerkt heeft.

Het boekje van Vermeulen is belangrijk voor hen die in het reeds jarenlang worstelen van de auteur met geschiedfilosofische vragen geïnteresseerd zijn; en voor hen die een voorbeeld wensen van hoezeer polemieken vertroebeld worden door gebrek aan overeenstemming inzake begrippen.

Dat het geschikt zou zijn voor "M.O.- en andere opleidingen en bij het onderwijs op sociale akademies", zoals op de achterzijde staat, is onzin: het vereist, meer dan een historische, een behoorlijke wijsgerige scholing. Het is met élan geschreven, maar dat wordt weer afgeremd door een zwaarwichtig wijsgerig taalgebruik. Vermeulen is niet een flitsende vis in het water, maar een diepgravende mol die bij hen die hem volgen wel eens een zekere claustrofobische benauwenis zou kunnen opwekken.

Wie een Nederlandse inleiding wenst in het waardeprobleem in de menswetenschappen leze Theo de Boer en André J.F. Köbben (red.), *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen*. (Ambooken/Bilthoven, 1974), waarin óók de discussie Junker-von der Dunk-Brands is opgenomen.

Het boekje van Vermeulen is onberispelijk van compositie en uitvoering.

C. Offringa

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598

DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1318 CR Weesp, tel. 02940-10700

MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaris*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077

DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794

J. ENGBERS, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138

P.L. HENDRIKS, *sectie (2) Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162

K. VAN DIJK, *sectie (3) Havo/Vwo*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652

MEVR. D.H. VERHAGEN, *sectie (4) Tertiair Onderwijs, Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133

M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1979 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies

f 90,-

b. docenten Basisonderwijs

f 60,-

Sectie (2) Mavo/Lbo

f 60,-

Sectie (3) Havo/Vwo

f 90,-

Sectie (4) Tertiair Onderwijs

f 90,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen)

f 55,-

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven)

f 50,-

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117

DRS. C.G. VAN DER KOOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan Gr., tel. 05904-1556

J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holten, tel. 05483-3098

DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hondcoeterstraat 28 III, 1071 LS Amsterdam, tel. 020-733679

J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162

G.J. VAN DER TWEEL, *secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443

H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831

H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976

DRS. J. BAALBERGEN, *1e penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.

H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424

Onderwijsadviescommissie

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. v. Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941

DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuisen, tel. 02508-1934

DRS. H.T.H. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665

Programmacommissie Bijscholing

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681

MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *1e secretaris*, de Mérodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143

A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003

K. VAN DIJK, *2e secretaris*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652

Commissie Geschiedenis en Maatschappijleer

G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006

J.C.M. GREEP, V.Z. v. Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar, tel. 01751-16387

G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552

DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042

Afdelingssecretariaten

1440-1939 *Alkmaar*
1000-1439 *Amsterdam*

Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen
Plantage Muidergr. 35 I,
1018 TL Amsterdam

6500-7099 *Arnhem*

Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem

5140-5499 *Den Bosch*

Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch

4700-5139 *Breda*

St. Bavostraat 96, 4891 CK Rijsbergen

5500-5799 *Eindhoven*

Barriereweg 196, 5622 CP Eindhoven

4300-4699 *Goes*

Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes

9300-9999 *Groningen*

Verl. Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen

2200-2739 *Den Haag*

L.v. Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag

1940-2199 *Haarlem*

Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep

6300-6499 *Heerlen*

Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade

7440-7739 *Hengelo*

Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor

8400-9299 *Leeuwarden*

N.v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden

6100-6299 *Maastricht*

Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht

2740-3399 *Rotterdam*

v.d. Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam

3400-4299 *Utrecht*

van Bijnkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht

5800-6099 *Venlo*

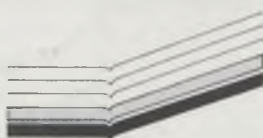
Patersstraat 29, 5801 AT Venray

7100-7439 *Zutphen*

Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld

7740-8399 *Zwolle*

Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk

Geschiedenis op school

in theorie en praktijk

onder redactie van L. G. Dalhuisen, P. A. M. Geurts en J. G. Toebes
Met een voorwoord van D. J. Roorda

Deze uitgave heeft zich in korte tijd een plaats verworven op de boekenplanken van de meeste geschiedenisleraren en studenten die leraar willen worden.

Geschiedenis op school biedt een inventarisatie van en een pluriform perspectief op de probleemvelden die een geschiedenisleraar in de onderwijspraktijk betreedt.

Het algemene eerste hoofdstuk **Het onderwijsleerplan** is een referentiekader voor de overige 17 hoofdstukken met bijdragen over: **doelstellingen, leerpsychologie, stofkeuze, werkvormen, media, toetsing en staatsinrichting.**

Nieuw!

Historisch - didactische cahiers

onder redactie van N. Bakker, P. F. M. Fontaine, J. G. Toebes en de redactie geschiedenis van Wolters-Noordhoff

De reeks beoogt geen kant-en-klaar materiaal voor de klas af te leveren, maar cahiers van ca. 100 pag. die aspecten van geschiedenisdidactiek belichten.

1. Doelstellingen

door P. F. M. Fontaine

Een cahier over doelstellingen is een vanzelfsprekend begin voor de reeks. Achtereenvolgens komen o.a. aan de orde: de noodzaak, weerstanden, de voordelen, het inventariseren, de verschillende soorten, de verschillende hiërarchieën en het eigenlijke formuleren van doelstellingen.

2. Werken met kaarten

door H. A. Molenkamp

Na een helder exposé over het eigen karakter van historische kaarten, geeft de auteur een systematische analyse van de meest gebruikte historische atlassen en de kaarten in de meest gebruikte methodes. Met name bij de behandeling van onderwerpen uit de sociaal-economische geschiedenis blijken de bestaande atlassen te kort te schieten. Talrijke suggesties worden gedaan om de leerlingen met behulp van informatie in de vorm van kaarten verbanden tussen historische verschijnselen te laten ontdekken en historische processen te leren begrijpen. Tal van kaartjes zijn afgedrukt.

Geschiedenis op school	ISBN 90 01 33511 X	f 33,75
1. Doelstellingen	ISBN 90 01 37510 3	f 11,90 (verschijnt in sept.)
2. Werken met kaarten	ISBN 90 01 37511 1	f 10,90 (ter perse)

Van deze uitgaven zijn geen gratis beoordelingsexemplaren beschikbaar.
U kunt ze bestellen voor rekening, eventueel met recht van retour.
Ook verkrijgbaar in de boekhandel.

Wolters-Noordhoff